

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№3(53) 2020

Том 1

Сєверодонецьк 2020

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**
№ 3(53) 2020 Т.1

Збірник наукових праць
Засновано у 2001 році

Засновник:

**Східноукраїнський національний
університет**

імені Володимира Даля

Збірник зареєстровано

Міністерством юстиції України

Свідцтво про державну реєстрацію

серія КВ № 15358-3930Р

від 05.06.09

**THEORETICAL AND
APPLIED PROBLEMS OF
PSYCHOLOGY**
№ 3(53) 2020 Т.1

Collection of scientific works
It was founded in 2001

**The founder is
Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University**

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine

Registration certificate

KB № 15358-3930P dated

05.06.09

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальністю 053 Психологія. У науковому виданні можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (доктора філософії, доктора наук з психології). Наказ МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази IndexCopernicus

Збірник має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.

Номер збірника №3(53) 2020, том 1 має наступний DOI:
<https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-53-3-1>.

Голова редакційної колегії збірника: *Завацька Н.Є.*, д.психол.н., проф.,
Заслужений діяч науки і техніки України.

Редакційна колегія збірника: Блинова О.Є., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бочелюк В.Й., д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України; Вержибок Г.В., к.психол.н., доц. (Білорусь); Генкова П., д.психол.н., проф. (Німеччина); Завацький В.Ю., д.психол.н.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Окулич-Казарин В.П., д.пед.н., проф. (Польща); Панов М.С., к.психол.н., доц.; Чавдарова В.А., д.психол.н., проф. (Болгарія); Шевяков О.В., д.психол.н., проф. (заступник голови); Щербак Т.І., к.психол.н., доц.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., к.психол.н., доц.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 7 від 12 травня 2020 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2020

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2020

ЗМІСТ

Коваленко А.Б., Хачатурян Ю.Р.

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-МІГРАНТІВ В ОСВІТНЬОМУ
СЕРЕДОВИЩІ.....5**

Струкова О.В.

**РОЛЬ БАР'ЄРНОСТІ ТА РЕАЛІЗОВАНOSTІ СМИСЛІВ
ОСОБИСТІСНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПОБУДОВІ
МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ЖІНОК, ЯКІ ЗАЙМАЮТЬСЯ
БІЗНЕСОМ.....20**

Блискун О.О.

**СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ІНТЕРІОРИЗАЦІЇ І
ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОЮ МОЛОДДЮ
В ПРОЦЕСІ ЇЇ РЕІНТЕГРАЦІЇ.....36**

Волченко Л.П.

**ОСОБЛИВОСТІ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У
ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ТА ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ
УРОКІВ У РЕЖИМІ ONLINE-НАВЧАННЯ.....48**

Гарькавець С.О.

**ФОРМИ ВІКТИМНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У
РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЩІ.....62**

Дячкова О.М.

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ФАХІВЦЯ ДО
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ...79**

Завацький В.Ю., Завацька Н.Є., Федорова О.В., Смирнова О.О.

Марченко А.Д.

**СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ
ПОДРУЖЖЯ У ШЛЮБІ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ:
СТРУКТУРНО-РІВНЕВИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ
ЧИННИКІВ.....98**

Завацкий Ю.А.

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ
МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В АСПЕКТІ ФОРМУВАННЯ
ФІНАНСОВОЇ ПОВЕДІНКИ.....115**

Колесніков О.М.

**РОЛЬ ПРИВАБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЇ У СТРУКТУРІ
МОТИВАЦІЇ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ДЕРЖСЛУЖБОВЦІВ.....129**

Мартиненко О.О.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ
ПІДХОДІВ ДО ВИБОРУ ПРОФЕСІЙ
СТАРШОКЛАСНИКАМИ.....149**

Михайлишин У.Б.

**ВПЛИВ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН НА
ФОРМУВАННЯ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У
ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ.....165**

Шевяков О.В., Шрамко І.А.

**ДИНАМІЧНІ СОЦІОТЕХНІЧНІ СИСТЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ:
СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ЖІНОК.....184**

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-МІГРАНТІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Стаття присвячена результатам дослідження соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів. З використанням методики діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки виявлено, що діти-мігранти мають високі показники фізичної, непрямой, вербальної агресії, роздратування, негативізму; образливість та підозрілість – на рівні вище середнього рівня. Виявлено, що хлопці-мігранти мають значущо вищі показники фізичної, вербальної, непрямой агресії, підозрілості, образи, ворожості та агресивності. Результати, одержані за методикою «Кольорова соціометрія», показали, що більша половина дітей-мігрантів займають активну позицію в групі і визначаються членами групи як бажані. Менше половини дітей займають пасивну роль і є ігнорованими. Незначна частина дітей-мігрантів знаходяться в ізольованій позиції, що свідчить про низький рівень їхньої адаптації до нового освітнього середовища.

Всі показники соціально-психологічної адаптації за методикою К. Роджерса і Р. Даймонд у дітей-мігрантів за середніми значеннями знаходяться в межах норми. Встановлено, що рівень адаптивності, прийняття себе вищий у дівчат порівняно із хлопцями; у хлопців більші виражені показники неприйняття інших та ескапізму. Результати кореляційного аналізу між показниками соціально-психологічної адаптації показали наявність позитивних кореляційних зв'язків між адаптивністю та прийняттям себе; прийняттям інших; емоційним комфортом; внутрішнім контролем та негативні зв'язки адаптивності із дезадаптивністю; правдивістю; неправдою; неприйняттям себе; неприйняттям інших; емоційним дискомфортом; зовнішнім контролем; підпорядкованістю та ескапізмом.

Показано, що із збільшенням адаптивності підвищується прийняття себе, прийняття інших, знижується рівень емоційного

дискомфорту, підвищується рівень внутрішнього контролю та знижується рівень зовнішнього, зменшується рівень підпорядкованості та ескапізму.

Окреслено перспективи подальшої роботи, які полягають у розробленні комплексної програми соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів в освітнє середовище.

Ключові слова: *діти-мігранти, соціально-психологічна адаптація, агресія, ситуативна і особистісна тривожність, освітнє середовище.*

Постановка проблеми. Соціально-економічні та соціально-психологічні явища, які спостерігаються в Україні та в світі в цілому, призводять до процесів міграції. Під час міграції мігрант опиняється в нових, незнайомих умовах, які викликають стрес, формують необхідність активно взаємодіяти з середовищем, змінюючи його відповідно до своїх потреб, при цьому змінюватися самому в процесі взаємодії. Успішна самореалізація в соціумі залежать від адаптивних здібностей особистості, від взаємодії з соціальним середовищем, від наявності різних адаптаційних механізмів.

Вивченням проблеми соціально-психологічної адаптації особистості, включення людини в нові або мінливі умови життя, взаємодії людини і навколишнього середовища, зміни людського життя в цілому повинно бути предметом паралельного розгляду різних наук: психології особистості та соціальної психології, культурної та соціальної антропології, культурології, соціології.

Аналіз літературних джерел з проблем соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів показав, що в сучасному світі простежується тенденція щодо надання допомоги мігрантам та їхнім дітям з метою інтеграції в суспільстві і надання їм освітніх послуг (Георгиева, 1985, Гриценко & Стукаленко, 2005, Гриценко & Шустова, 2011, Константинов, 2004, Лебедева, 2009, Палагіна, 2007).

Для успішної соціалізації в новому середовищі дітям-мігрантам необхідно освоїти соціальні норми, правила поведінки, прийняті в приймаючому суспільстві. Важливе значення в забезпеченні інтеграції та соціалізації дітей-мігрантів у нове середовище належить освітній установі. Тому вивчення процесів соціально-психологічної адаптації

учнів з позицій системного підходу є актуальним як у теоретичному, так і практичному аспектах для психолого-педагогічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-психологічна адаптація стала предметом шерегу досліджень: психологічне (сукупність психологічних наслідків, душевне і духовне здоров'я, здатність досягти задоволення в навколишньому середовищі) і соціокультурне (комунікативні, поведінкові навички під час пристосування до нового культурного середовища) пристосування (К. Уорд, А. Рана-Деуба) (Ward & Rana-Deuba, 1999), складний і багатовимірний процес взаємодії представників різних культур, в результаті якого відбувається формування нової позитивної соціальної ідентичності, адекватної зміненним соціокультурним умовам; процес розвитку особистісного потенціалу індивіда в міру його активного включення в різні види діяльності ..., систему міжособистісних відносин, соціокультурне і соціально-політичне життя суспільства, знаходження умов для реалізації потреб в самоповазі і самоактуалізації особистості (Гриценко & Стукаленко, 2005), адаптація вимушених мігрантів як взаємодія двох сторін: адаптація особистості вимушеного мігранта до нових умов життя і адаптація соціального середовища (корінних місцевих жителів) до особистості вимушеного мігранта (Константинов, 2004); негативні наслідки неможливості повноцінно адаптуватися до нового середовища Н.С. Палагіна (Палагіна, 2007).

Показано, що процес соціально-психологічної адаптації дорослого і дитини має значні відмінності. Хоча діти залежні від дорослого, уразливі, їм необхідна підтримка дорослого для фізичного виживання, психологічного та соціального благополуччя з метою успішної адаптації в новому середовищі. Діти мігранти потребують особливої уваги та підтримки, разом з тим, шерег дослідників стверджують, що адаптаційні процеси дітей менш болючі, порівняно з дорослими (Арутюнян, Мосесов & Оганесян, 2000).

У своєму дослідженні ми використовуємо визначення соціально-психологічної адаптації В. В. Гриценко та М. Н. Стукаленко, які характеризують її як складний і багатовимірний процес взаємодії представників різних культур, в результаті якого відбувається формування нової позитивної соціальної ідентичності, адекватної

зміненним соціокультурним умовам; процес розвитку особистісного потенціалу індивіда в міру його активного включення в різні види діяльності, систему міжособистісних стосунків, соціокультурне і соціально-політичне життя суспільства, знаходження умов для реалізації потреб в самоповазі і самоактуалізації особистості (Гриценко & Стукаленко, 2005).

Мета статті полягає у дослідженні особливостей соціально-психологічної адаптації до нового освітнього середовища дітей-мігрантів різної статі.

Організація, методи дослідження та вибірка. Для досягнення мети дослідження використовувалися такі методи та методики: шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна) (Миронова, 2005); методика діагностики показників і форм агресії (А. Басса і А. Дарка) (Малкіна-Пих, 2005); методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд) (Лемак & Петрище, 2011); Методика «Кольорова соціометрія» (Велиева, 2005).

Вибірка. Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої школи с. Тарасівка Київської області. У дослідженні взяла участь 51 особа, віком від 9 до 17 років. З них 28 хлопців та 23 дівчини. Учнів 4 класу 9 осіб, 6-го – 10 осіб, 7-го – 8 осіб; 8-го – 10 осіб; 10-го – 7 та 11-го – 7 осіб. Всі досліджувані є дітьми-мігрантами, батьки яких вимушено покинули місце свого проживання у зв'язку із тимчасовою анексією Росією частини Донецької і Луганської областей.

Математично-статистичні методи містили: описові статистики (знаходження середніх величин, мінімальних, максимальних значень та відсоткових навантажень тощо); U-критерій Манна-Уїтні і t-критерій Стьюдента для порівняння двох незалежних вибірок; кореляційний (за Пірсоном) аналіз.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

У результаті дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів отримано такі дані.

На початку діагностувалися показники та форми агресії у дітей-мігрантів (табл. 1).

Таблиця 1

Середні значення показників і форм агресії дітей-мігрантів

Показники та форми агресії	Середні значення
Фізична агресія	8,53
Вербальна агресія	10,24
Непряма агресія	7,43
Негативізм	4,53
Роздратування	9,27
Підозрілість	6,59
Образа	5,94
Почуття провини	1,10
Ворожість	20,31
Агресивність	33,65

Показники фізичної, непрямой, вербальної агресії, роздратування, негативізму знаходяться на високому рівні вираженості, образливості та підозрілість – на рівні вище середнього. На низькому рівні вираженості знаходиться почуття провини, що свідчить про те, що дітям-мігрантам майже не притаманні негативно забарвлені почуття.

Загальні показники ворожості та агресивності у дітей-мігрантів підвищені, що може свідчити про домінування відчуття себе в опозиції щодо оточуючого, сприймання інших як ймовірне джерело обману, провокацій та загрози. Тобто, комплекс негативних ставлень, а також певних переконань та оцінок щодо інших осіб, що носять негативно-забарвлений відтінок, може виявлятися у вербальних образах, заподіяній фізичної шкоди, погрозах, жартах, насмішках, ворожій жестикуляції і міміці, бойкотах, демонстративному ігноруванні тощо.

Виявлено певні відмінності у формах і показниках агресії залежно від статі досліджуваних (табл. 2).

Таблиця 2

Середні значення показників і форм агресії дівчата та хлопців-мігрантів

Показники та форми агресії	Стать		U-критерій Манна-Уїтні	Значущість (p)
	Дівчата (n=23)	Хлопці (n=28)		
Фізична агресія	21,57	29,64	220,0	0,045

Вербальна агресія	21,04	30,07	208,0	0,026
Непряма агресія	19,87	31,04	181,0	0,006
Негативізм	24,70	27,07	292,0	0,511
Роздратування	22,83	28,61	249,0	0,137
Підозрілість	20,87	30,21	204,0	0,021
Образа	21,59	29,63	220,5	0,048
Почуття провини	26,83	25,32	303,0	0,485
Ворожість	20,11	30,84	186,5	0,009
Агресивність	20,50	30,52	195,5	0,015

Хлопці-мігранти, порівняно із дівчатами, мають значущо вищі показники фізичної агресії ($U=220,0$; $p=0,045$), вербальної агресії ($U=208,0$; $p=0,026$), непрямої агресії ($U=181,0$; $p=0,006$), підозрілості ($U=204,0$; $p=0,021$), образи ($U=220,5$; $p=0,048$), ворожості ($U=186,5$; $p=0,009$) та агресивності ($U=195,5$; $p=0,015$). Показники середніх значень негативізму та роздратування у хлопців також є дещо вищими порівняно із дівчатами, а у дівчат вищим є показник почуття провини, але відмінності не є значущими.

Виявлено позитивні та негативні кореляційні зв'язки між показниками і формами агресії серед дітей-мігрантів. Зокрема, фізична агресія позитивно корелює із непрямою агресією ($r=0,730$; $p\leq 0,01$), негативізмом ($r=0,362$; $p\leq 0,01$), роздратуванням ($r=0,299$; $p\leq 0,05$), підозрілістю ($r=0,465$; $p\leq 0,01$), вербальною агресією ($r=0,695$; $p\leq 0,01$), образою ($r=0,431$; $p\leq 0,01$), агресивністю ($r=0,852$; $p\leq 0,01$), ворожістю ($r=0,575$; $p\leq 0,01$) та негативно із почуттям провини ($r=-0,428$; $p\leq 0,01$). Із збільшенням непрямої агресії зростає прояв негативізму ($r=0,412$; $p\leq 0,01$), роздратування ($r=0,356$; $p\leq 0,05$), підозрілості ($r=0,567$; $p\leq 0,01$), вербальної агресії ($r=0,481$; $p\leq 0,01$), образи ($r=0,546$; $p\leq 0,01$), агресивності ($r=0,652$; $p\leq 0,01$), ворожості ($r=0,707$; $p\leq 0,01$) та знижується рівень почуття провини ($r=-0,319$; $p\leq 0,05$). Негативізм позитивно корелює із роздратуванням ($r=0,299$; $p\leq 0,05$), підозрілістю ($r=0,490$; $p\leq 0,01$), вербальною агресією ($r=0,310$; $p\leq 0,05$), образою ($r=0,429$; $p\leq 0,01$), агресивністю ($r=0,510$; $p\leq 0,01$), ворожістю ($r=0,499$; $p\leq 0,01$).

Тривожність вітчизняні та зарубіжні науковці розглядають як рису і стан, що виникає під час виконання різних видів діяльності та в процесі адаптації до оточуючого середовища (Л. І. Божович, А. І. Захарова, Ю. Ханін та ін.). Саме тому для вивчення соціально-психологічної адаптації ми використали шкалу реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності (Ч. Спілбергер в адаптації Ю. Ханіна) та отримали такі дані (табл. 3).

Таблиця 3

Середні значення показників ситуативної та особистісної тривожності дітей-мігрантів

Параметри	Середнє значення	Мінімальний показник	Максимальний показник
Ситуативна тривожність	38,75	31	49
Особистісна тривожність	40,78	32	49

У дітей-мігрантів середні значення ситуативної та особистісної тривожності відповідають помірному рівню вираженості. Особистісна тривожність є вищою, ніж ситуативна. Це свідчить про те, що дітям цієї групи більш притаманне стійке переживання цілого комплексу почуттів, які мають негативне забарвлення, як риси характеру, ніж комплексне, але тимчасове емоційне почуття, що зумовлено впливом конкретної ситуації.

Для визначення соціометричного статусу дітей у класі використовувалася методика «Кольорова соціометрія» (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл досліджуваних за результатами кольорової соціометрії, у %

Соціальні статус в групі	Відсоток
Зірки (активні)	52,9
Ігноровані (пасивні)	43,2
Ізольовані	3,9

Більша половина дітей-мігрантів (52,9%) займають активну позицію в групі та мають велику кількість виборів, тобто визначаються

членами групи як бажані. На другій позиції по вираженості знаходиться пасивна роль – ігноровані (43,2% дітей). Це діти-мігранти, які мали невелику кількість виборів, тобто спостерігається їхнє витіснення членами групи та 3,9% дітей-мігрантів знаходяться в ізольованій позиції. Такі результати свідчать про низький рівень адаптації цих дітей до нового колективу та про можливі проблеми, пов'язані із негативним соціально-психологічним кліматом у зв'язку з цим.

Наступна методика, яка застосовувалася в межах діагностики другого блоку – міжособистісних стосунків в колективі - це методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд. В ході опрацювання даних отримано такі результати (табл. 5).

Таблиця 5

**Середні значення показників соціально-психологічної
адаптації
дітей-мігрантів**

Шкали	Середнє значення	Норми
Адаптивність	127,69	68–170
Дезадаптивність	59,67	
Неправда «-»	30,04	18–45
Неправда «+»	20,27	
Прийняття себе	40,22	22–52
Неприйняття себе	17,02	14–35
Прийняття інших	21,96	12–30
Неприйняття інших	18,24	14–35
Емоційний комфорт	19,37	14–35
Емоційний дискомфорт	13,49	
Внутрішній контроль	37,53	26–65
Зовнішній контроль	16,41	18–45
Домінування	12,29	6–15
Підпорядкованість	10,53	12–30
Ескапізм	15,37	10–25

Всі показники соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів за середніми значеннями знаходяться в межах норми. Однак, показник адаптованості є вищим порівняно із дезадаптованістю.

Для порівняння шкал методики у групах хлопців та дівчат-мігрантів використано два критерії для незалежних вибірок – U-критерій Манна-Уїтні і t-критерій Стьюдента. У показниках соціально-психологічної адаптації виявлено певні відмінності залежно від статі дітей-мігрантів (табл. 6).

Таблиця 6

Середні значення показників соціально-психологічної адаптації дівчат та хлопців-мігрантів

Шкали	Стать		Критерій (U, t)	P
	Дівчата (n=23)	Хлопці (n=28)		
Адаптивність	136,04	120,82	-2,084	0,044*
Дезадаптивність	49,43	68,07	1,851	0,071*
Неправда «-»	22,67	28,73	245,5	0,145''
Неправда «+»	22,28	29,05	236,5	0,099''
Прийняття себе	31,02	21,88	206,5	0,027''
Неприйняття себе	14,26	19,29	1,691	0,098*
Прийняття інших	27,13	25,07	296,0	0,608''
Неприйняття інших	15,30	20,64	2,046	0,047*
Емоційний комфорт	20,04	18,82	-1,726	0,091*
Емоційний дискомфорт	23,02	28,45	253,5	0,180''
Внутрішній контроль	38,83	36,46	-1,364	0,180*
Зовнішній контроль	24,35	27,36	284,0	0,456''
Домінування	23,43	28,11	263,0	0,246''
Підпорядкованість	8,83	11,93	1,855	0,074*
Ескапізм	21,26	29,89	213,0	0,037''

Примітка: '' – U-критерій Манна-Уїтні, * – t-критерій Стьюдента

Встановлено, що рівень адаптивності, прийняття себе вищий у дівчат порівняно із хлопцями; у хлопців більш виражені показники неприйняття інших та ескапізму. Всі інші показники значущо не відрізняються, однак, можна говорити про наявність певних тенденцій за деякими характеристиками. Зокрема, на рівні тенденції дезадаптивність, неприйняття себе та підпорядкованість вищі у хлопців (результати статистично незначущі).

Проведено кореляційний аналіз між показниками соціально-психологічної адаптації та виявлено позитивні кореляційні зв'язки між адаптивністю та прийняттям себе ($r=890$; $p\leq 0,01$); прийняттям інших ($r=349$; $p\leq 0,05$); емоційним комфортом ($r=899$; $p\leq 0,01$); внутрішнім контролем ($r=476$; $p\leq 0,01$) та негативні зв'язки адаптивності із дезадаптивністю ($r=-929$; $p\leq 0,01$); правдивістю ($r=-349$; $p\leq 0,05$); неправдою ($r=-530$; $p\leq 0,01$); неприйняттям себе ($r=-885$; $p\leq 0,01$); неприйняттям інших ($r=-942$; $p\leq 0,01$); емоційним дискомфортом ($r=-726$; $p\leq 0,01$); зовнішнім контролем ($r=-750$; $p\leq 0,01$); підпорядкованістю ($r=-706$; $p\leq 0,01$) та ескапізмом ($r=-462$; $p\leq 0,01$).

Таким чином, можна зробити висновок, що із збільшенням адаптивності підвищується прийняття себе (відповідно знижується неприйняття себе), прийняття інших, знижується рівень емоційного дискомфорту, підвищується рівень внутрішнього контролю та знижується рівень зовнішнього, зменшується рівень підпорядкованості особистості, а також ескапізму.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціально-психологічна адаптація є складним і багатовимірним процесом взаємодії представників різних культур, в результаті якого відбувається формування нової позитивної соціальної ідентичності, адекватної зміненим соціокультурним умовам; процес розвитку особистісного потенціалу індивіда в міру його активного включення в різні види діяльності, в систему міжособистісних відносин, соціокультурне і соціально-політичне життя суспільства, знаходження умов для реалізації потреб в самоповазі і самоактуалізації особистості.

У ході емпіричного дослідження виявлено, що діти-мігранти мають високі показники фізичної, непрямой, вербальної агресії, роздратування, негативізму, образливості та підозрілості – на рівні вище

середнього рівня, хоча низький рівень вираженості почуття провини свідчить про те, що дітям-мігрантам майже не притаманні негативно забарвлені почуття.

Загальні показники ворожості та агресивності у дітей-мігрантів підвищені, хлопці-мігранти мають значущо вищі показники фізичної, вербальної, непрямой агресії, підозрливості, образи, ворожості та агресивності.

У дітей-мігрантів середні значення ситуативної та особистісної тривожності відповідають помірному рівню, хоча особистісна тривожність є вищою, ніж ситуативна.

Більша половина дітей-мігрантів займають активну позицію в групі і визначаються членами групи як бажані. Менше половини дітей займають пасивну роль і є ігнорованими. Незначна частина дітей-мігрантів знаходяться в ізольованій позиції, що свідчить про низький рівень їхньої адаптації до нового освітнього середовища.

Всі показники соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів за середніми значеннями знаходяться в межах норми. Встановлено, що рівень адаптивності, прийняття себе вищий у дівчат порівняно із хлопцями; у хлопців більш виражені показники неприйняття інших та ескапізму. Це свідчить про вищий адаптивний потенціал дівчаток.

Перспективами подальших досліджень є розробка комплексної програми соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів в освітньому закладі.

Література

1. Велиева С.В. Диагностика психических состояний детей дошкольного возраста: Учебно-методическое пособие. СПб: Речь, 2005. 240 с.
2. Волков Г.Д., Оконская Н.Б. Адаптация и ее уровни. *Философия пограничных проблем науки. Социальное и биологическое*. Пермь: Изд-во Перм. Ун-та, 1975. Вып. 7. С. 134–142.
3. Георгиева И.А. Социально-психологические факторы адаптации личности в коллективе: автореф. дис. ...канд.психол.наук. Л., 1985. 22 с.
4. Гриценко В. В., Стукаленко Н. М. Теоретические основы исследования социально- психологической адаптации личности / группы в новой социо- и этнокультурной среде. *Проблемы социальной психологии личности* : межвуз. сб. науч. Тр. Вып. 2. Саратов : Изд-во СГУ, 2005. С. 9-28.

5. Гриценко В.В., Шустова Н.Е. Социально-психологическая адаптация детей из семей мигрантов. М.: Форум, 2011. 224 с.
6. Константинов В.В. Зависимость успешности социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов к новым условиям жизни от типа проживания: дис. ... канд. психол. наук. Самара, 2004. 314 с.
7. Кухарева Т.А. Адаптация молодых специалистов-инженеров: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Л., 1980. 24 с.
8. Лебедева Н. М. Теоретические подходы к исследованию взаимных установок и стратегий межкультурного взаимодействия мигрантов и населения России *Стратегии межкультурного взаимодействия мигрантов и населения России* : сборник научных статей / под ред. Н. М. Лебедевой и А. Н. Татарко. М. : РУДН, 2009. С. 10–63.
9. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Методичне видання Психологу для роботи. Діагностичні методики / Ужгород Видовництво Олександрії Гаркуші. - 2011.
10. Малкина-Пих И. Г. Психосоматика: Довідник практичного психолога. - М.: Изд-во Эксмо, 2005. 992 с.
11. Миграция и информация: проект Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН: сб. трудов под ред. Ж.А. Зайончковской. М.: Центр изучения проблем вынужденной миграции в СНГ, 2000. 248 с.
12. Милославова И.А. Понятие и структура социальной адаптации: автореф. дис. ... канд. философ. наук. Л., 1974. 24 с.
13. Палагина Н. С. Особенности социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов в преодолении жизненного кризиса: дисс. ... канд. психол. н. Таганрог, 2007. 175 с.
14. Сборник психологических тестов. Часть I: Пособие / Сост. Е.Е.Миронова. Мн.: Женский институт ЭНВИЛА, 2005. 155 с. (с. 16-18).
15. Handbook of Intercultural Training. Thousands Oaks, CA: Sage, 1996. P. 124–147.
16. Ward C., Rana-Deuba A. Acculturation and Adaptation Revisited. *Journal of Cross-cultural Psychology*. 1999. №30 (4). P. 422–442.

References

1. Velieva S.V. Diagnostika psikhicheskikh sostoyanij detej doshkol'nogo vozrasta [Diagnostics of mental states of preschool children]: Uchebno-metodicheskoe posobie. - SPb: Rech`, 2005. 240 с [in Russian].

2. Volkov G.D., Okonskaja N.B. Adaptacija i ee urovni. *Filosofija pograničnyh problem nauki. Social'noe i biologičeskoe* [Adaptation and its levels]. Perm': Izd-vo Perm. Un-ta, 1975. Vyp. 7. S. 134-142 [in Russian].

3. Georgieva I.A. Social'no-psihologičeskie faktory adaptacii lichnosti v kollektive [Socio-psychological factors of personality adaptation in a team]: avtoref. dis. ...kand.psihol.nauk. L., 1985. 22 s [in Russian].

4. Gricenko V. V. Teoreticheskie osnovy issledovanija social'no-psihologičeskoj adaptacii lichnosti/gruppy v novoj socio- i jetnokul'turnoj srede [Theoretical foundations of the study of the socio-psychological adaptation of an individual / group in a new socio-and ethnocultural environment]. Problemy social'noj psihologii lichnosti : mezhvuz. sb. nauch. Tr. Vyp. 2. Saratov : Izd-vo SGU, 2005. S. 9–28 [in Russian].

5. Gricenko V.V., Shustova N.E. Social'no-psihologičeskaja adaptacija detej iz semej migrantov [Social and psychological adaptation of children from migrant families]. M.: Forum, 2011. 224 s [in Russian].

6. Konstantinov V.V. Zavisimost' uspešnosti social'no-psihologičeskoj adaptacii vynuzhdenykh migrantov k novym slovijam žizni ot tipa prožhivanija [Dependence of the success of the social and psychological adaptation of forced migrants to new living conditions on the type of residence]: dis. ... kand. psihol. nauk. Samara, 2004. 314 s [in Russian].

7. Kuhareva T.A. Adaptacija molodyh specialistov-inženerov [Adaptation of young engineering-specialists]: avtoref. dis. ... kand. psihol nauk. L., 1980. 24 s [in Russian].

8. Lebedeva N. M. Teoreticheskie podhody k issledovaniju vzaimnyh ustanovok i strategij mezhkul'turnogo vzaimodejstvija migrantov i naselenija Rossii Strategii mezhkul'turnogo vzaimodejstvija migrantov i naselenija Rossii [heoretical approaches to the study of mutual attitudes and strategies of intercultural interaction between migrants and the population of Russia]: sbornik nauchnyh statej / pod red. N. M. Lebedevoj i A. N. Tatarko. M. : RUDN, 2009. S. 10–63 [in Russian].

9. Lemak M. V., Petryshhe V. Yu. Metodyčne vydannya Psyxologu dlya roboty [Methodical edition of the Psychologist for work]. Diagnostyčni metodyky / Uzhgorod: Vydovnycztvo Oleksandry Garkushi. 2011 [in Ukrainian].

10. Malkina-Pyx I. G. Psyxosomatyka: Dovidnyk praktyčnogo psyxologa [Psychosomatics: Handbook of a practical psychologist]. M.: Y zd-vo Eksmo, 2005. 992 s [in Ukrainian].

11. Migracija i informacija: proekt Centra demografii i jekologii cheloveka Instituta narodnohozjajstvennogo prognozirovanija RAN [Migration and information: a project of the Center for Human Demography and Ecology of the Institute for Economic Forecasting of the Russian Academy of Sciences]: sb. trudov pod red. Zh.A. Zajonchkovskoj. M.: Centr izuchenija problem vynuždennoj migracii v SNG, 2000. 248 s [in Russian].

12. Miloslavova I.A. Ponjatije i struktura social'noj adaptacii [The concept and structure of social adaptation]: avtoref. dis. ... kand. filosof. nauk. L., 1974. 24 s [in Russian].

13. Palagina N. S. Osobennosti social'no-psihologicheskoi adaptacii vynuždennyh migrantov v preodolenii žiznennogo krizisa [Features of social and psychological adaptation of forced migrants in overcoming the life crisis]: diss. ... kand. psihol. n. Taganrog, 2007. 175 s [in Russian].

14. Sbornik psikhologicheskikh testov [Collection of psychological tests]. Chast` I: Posobie / Sost. E.E.Mironova. Mn.: Zhenskij institut ENVILA, 2005. 155 s [in Russian].

15. Handbook of Intercultural Training. Thousands Oaks, CA: Sage, 1996. P. 124–147 [in English].

16. Ward C., Rana-Deuba A. Acculturation and Adaptation Revisited. Journal of Cross-cultural Psychology. 1999. №30 (4). P. 422–442 [in English].

Kovalenko A.B., Khachaturyan Yu.R.

THE FEATURES OF MIGRANT CHILDREN'S SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION IN THE LEARNING ENVIRONMENT

The article presents the results of the study on migrant children's social and psychological adaptation. By using the diagnosing indicators and aggression forms from Buss-Durkee Hostility Inventory, we found out that migrant children had high rates of physical, indirect and verbal aggression, as well as irritation, negativism; their abusiveness and suspicion were above average. Migrant boys had significantly higher rates of physical, verbal and indirect aggression, suspicion, resentment, hostility and aggression. The results obtained with the "Colour Sociometry" method showed that more than half of migrant children took an active position in their groups and other group members determined them as desirable. Less than half of the children played a passive role and was ignored by other children. A small number of

migrant children were in an isolated position, which indicated their poor adaptation to the new educational environment.

All averaged indicators of migrant children's social-psychological adaptation, according to the method proposed by C. Rogers and R. Dymond, were within normal limits. Adaptability and self-acceptance were higher at girls than those at boys; boys had higher indicators of rejection of others and escapism. The correlation analysis performed for the indicators of socio-psychological adaptation showed existing positive correlations between adaptability and self-acceptance, acceptance of others, emotional comfort, internal control and negative correlations between adaptability and maladaptation, truthfulness, untruthfulness, rejection of oneself or others, emotional discomfort, external control, subordination and escapism.

The performed analysis show that if adaptability, self-acceptance, acceptance of others increases, then emotional discomfort decreases, the internal control increases and the external control, subordination and escapism decrease.

The prospects of further work are outlined; it will focus on the development of a comprehensive program for migrant children's social and psychological adaptation in the educational environment.

Key words: *migrant children, social and psychological adaptation, aggression, situational and personal anxiety, educational environment.*

Коваленко А.Б. – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна;

Хачатурян Ю.Р. – аспірант кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

**РОЛЬ БАР'ЄРНОСТІ ТА РЕАЛІЗОВАНОСТІ
СМИСЛІВ ОСОБИСТІСНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПОБУДОВІ
МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ЖІНОК, ЯКІ ЗАЙМАЮТЬСЯ
БІЗНЕСОМ**

ORCID: 0000-0002-1032-8304

У статті відображено результати дослідження специфіку реалізації мотиваційної сфери жінок у бізнесі. В групі жінок проявляється широкий репертуар позитивних прогнозів особистісної активності, який детермінується смисложиттєвими орієнтаціями і узгодженістю життєвих цінностей. Основними прогностичними елементами мотивації соціальної активності жінок, які займаються бізнесом, виступають такі важливі характеристики мотиваційної сфери, як: спрямованість на взаємодію, потреба у досягненнях, пізнавальний мотив, мотив самообілізації, особистісного очікування, ініціації, самооцінки вольового зусилля, особистісного осмислення роботи тощо. Такі прогностичні елементи, як Цілі, Процес та Результат створюють позитивний вплив на досліджувану мотиваційну сферу жінок, а такі, як Локус контролю життя, Локус контролю «Я» та Реалізованість - негативний. Цілісна мотиваційна сфера жінок, які займаються бізнесом, та позитивний прогноз їхньої соціальної активності залежать від задоволеності минулим і власним актуальним станом справ, наявності цілей в бізнесі, спрямованих на майбутні перспективи його розбудови та розвитку, а також від ступеня розузгодження бажаного і можливого, від переконаності в тому, що життя

людини не завжди піддається тотальному свідомому контролю свідомому контролю, на який може і не вистачати зусиль.

Мета статті – на основі аналізу сучасних досліджень та емпіричного дослідження довести роль бар'єрності та реалізованості сенсів особистісних цінностей в побудові мотиваційної сфери жінок, що займаються бізнесом.

Особливого значення у цьому контексті набуває специфіка жіночої мотивації у бізнесі, яка дозволяє не тільки досягти високих результатів, але й сформувати нове жіноче обличчя сучасного українського бізнесу.

Ключові слова: *сучасна жінка, мотивація, мотиваційна сфера, соціальна креативність, онтогенетична рефлексія, сенсожиттєві орієнтації, соціальна активність.*

Постановка проблеми. У сучасному українському соціальному просторі особливого звучання набуває проблема розвитку і використання людського потенціалу, високих вимог до самостійності, ініціативності, заповзятливості людини. Однією зі сфер, яка дозволяє людині розкрити і проявити свої здібності, особові і ділові якості, є бізнес. У традиційній суспільній свідомості успішність у бізнесі і управлінській діяльності переважно пов'язується представниками чоловічої статі. Водночас, сучасні українські жінки прагнуть бути самостійними і незалежними, мати можливість проявити свої здібності у бізнесовій діяльності, побудувати успішну кар'єру.

Особливого значення у цьому контексті набуває специфіка жіночої мотивації у бізнесі, яка дозволяє не тільки досягти високих результатів, але й сформувати нове жіноче обличчя сучасного українського бізнесу. Оскільки вивчення мотиваційної сфери складало проблемне поле для багатьох наукових розвідок, інтереси яких інколи були протилежними (Дж. Аткинсон, І.В. Імедадзе, В.І. Ковальов, К. Левін, О.М. Леонт'єв, А. Маслоу, Д. Мак-

Клелланд, В.Е. Мільман, Г. Мюррей, Г. Олпорт, В. Штерн, З. Фрейд, Х. Хекхаузен, П.М. Якобсон, G. Hofstede та ін.), а критеріїв, за якими здійснювалася класифікація та систематизація було забагато. На жаль, більшість теоретико-емпіричних досліджень у площині бізнесу та кар'єри у цій сфері здійснювалося та до сих пір здійснюється переважно на чоловічих вибірках, а гендерні особливості мотивації у бізнесовій діяльності в соціальній психології майже не представлені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних першоджерел свідчить про те, що вивчення мотиваційної сфери складало проблемне поле для багатьох наукових підходів, інтереси яких інколи були протилежними (Дж. Аткинсон, І.В. Імедадзе, В.І. Ковальов, К. Левін, О.М. Леонт'єв, А. Маслоу, Д. Мак-Клелланд, В.Е. Мільман, Г. Мюррей, Г. Олпорт, В. Штерн, З. Фрейд, Х. Хекхаузен, П.М. Якобсон та ін.). Критеріїв, за якими здійснювалася класифікація та систематизація було в науці чимало: стійкість-нестійкість (Х.Хекхаузен), традиційні форми людської активності (гри, вчення, професійної, суспільної діяльності) (М.Д. Іванова, Є.П. Ільїн, С.Я. Коваль, Є.М. Макота, Л.В. Мокроусова, Л.Г. Почебут, А.В. Толпекіна, О.Р. Фонарьов, О.М. Ходусов), екстра-інтернальність (Є.О. Єлфімов, К. Замфір, О. Захарко, В.І. Ковальов), суспільна спрямованість (Л.І. Божович, Т.М. Мальковська, І.О. Панкратова, О.І. Пенькова, О.Є. Рогова), часові характеристики (Є.П. Ільїн) та загальна структуризація (Є.П. Ільїн, М.С. Пряжников). В зарубіжній психології широко представлені підходи до мотивів як до: потреби (Д. Кемпбелл, К. Левін, Е. Deci, R. Ryan, М. Csikszentmihalyi К. Montgomery, Н. Harlow, D. Hebb), спонукання (Ж. Нюттен, G.W. Allport), диспозиції, стану (К. Левін, J. Atkinson, М. Madsen, Н. Murrey).

Отже, динамічні умови сучасного бізнеса на перший план виводять риси, притаманні жінці – гармонійне поєднання

пластичності та принциповості, прагнення до самоідентичності та роботи над собою, високої емпатійності та вимогливості до оточуючих та себе.

Таким чином в психологічній науці суттєві прогалини виявляються у вивченні своєрідності мотиваційно-ціннісної сфери жінок, що займаються бізнесом та їхньої суттєвої відмінності від чоловічої.

Мета статті – на основі аналізу сучасних досліджень та емпіричного дослідження довести роль бар'єрності та реалізованості сенсів особистісних цінностей в побудові мотиваційної сфери жінок, що займаються бізнесом.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У дослідженнях Н.Р. Салихової було виявлено суперечність в осмисленні характеру сенсоутворення, визначуваного розузгодженням (Салихова, 2006). З одного боку, розузгодження параметрів цінності і доступності життєвих сфер розуміється як смислороджуче, як таке, що конститує цінність, що відображає тенденцію до збереження дистанції і напруги між мірою цінності і її реалізованістю. З іншого боку, вважається більш оптимальним стан близькості цих параметрів, що відображає тенденцію до їх узгодження, скорочення дистанції між ними.

Вчена припускає, що усвідомленість життя і сумарна розузгодженість цінностей є якісно різнорідними параметрами ціннісно-сміслової сфери особистості, які створюють її своєрідну якісно-специфічну характеристику, яка проявляється в особливій структурі психічних станів (Салихова, 2006). Авторка показує, що сенс, який набуває сумарного розузгодження важливості і доступності цінностей, залежить від рівня загальної усвідомленості життя. При високих оцінках усвідомленості життя розузгодження має спонукальний, енергетизуючий сенс, який проявляється в стійкості і позитивнішій модальності психічних станів.

Такий же ступінь розузгодження при низькій оцінці свідомості життя проявляється у нестійкому психічному стані, який, на думку Н.Р. Саліхової, є більш благоприємним, аніж стан максимальної тривожності і фрустрації, пов'язаний з високою узгодженістю цінностей при низькому рівні усвідомленості життя. Все це свідчить про те, що дистанціювання до цінності може додавати їй додаткового сенсового потенціалу, але може переживатися і як внутрішньоособистісний конфлікт, провокуючий фрустрацію, а може бути нейтральним і не приводити до появи в межах певної цінності нових сенсів.

Отже, нами була розглянута загальна розузгодженість важливості і доступності життєвих сфер жінок та чоловіків, що займаються бізнесом, через співвідношення цього параметра із ступенем загального усвідомлення життя. При цьому якісно різні закономірності у взаємодії параметрів важливості і доступності особистісних цінностей можуть породжувати додаткові сенси, що відображають ступінь реалізованості та бар'єрності сенсу.

Н.Р. Саліхова указує, що як бар'єрними, так і такими, що вільно реалізуються можуть бути як високорангові, так і низькорангові цінності (Саліхова, 2006). Автор приводить способи розрахунку додаткових індексів і описує їх психологічний зміст:

1. Реалізованість – тенденція до узгодження міри важливості цінності та її реалізованості. Індекс реалізованості розраховується як позитивна статистично значуща кореляція параметрів важливості і доступності цінності.

2. Проблемність – тенденція до розузгодження, поляризація параметрів важливості і доступності цінності. Індекс проблемності цінності розраховується як негативна кореляція між параметрами важливості і доступності цінності.

3. Бар'єрність – тенденція до збільшення оцінки важливості цінності при збільшенні різниці мір важливості і доступності або зменшення цієї оцінки при зменшенні дистанції між ними. Вона

може розглядатися як прояв ефекту дії тенденції розузгодження. Індекс бар'єрності цінності розраховується як позитивна статистично значуща кореляція таких параметрів як міра важливості цінності і розузгодження важливості і доступності цінності.

Отже, нами були розраховані індекси проблемності, реалізованості і бар'єрності в групах жінок та чоловіків, що займаються бізнесом. Проблемність і реалізованість розглядатися нами як крайні полюси одного цілісного континууму, оскільки вони є змістовно протилежними категоріями.

Аналізуючи описові статистики індексів реалізованості-проблемності і бар'єрності в групах порівняння відзначимо, що домінування реалізованості над проблемністю проявляється як в групі жінок, що займаються бізнесом, так і в групі чоловіків-бізнесменів (табл. 1).

Таблиця 1

Парні порівняння середніх значень індексів реалізованості-проблемності і бар'єрності в групах жінок та чоловіків, що займаються бізнесом

Параметри		Стать		Критерій Фішера	
		Жінки	Чоловіки	F	p
Реалізованість-проблемність	M	0,203	0,445	15,799	0,000
	σ	0,430	0,434		
	m	0,039	0,048		
Бар'єрність	M	0,615	0,520	9,682	0,003
	σ	0,209	0,238		
	m	0,019	0,027		

Тобто, представники обох груп порівняння відносно власної мотивації бізнесу є такими, що більше реалізуються в діяльності, аніж переживають у ній проблеми. Отже, вони більшою мірою спрямовані на реальність і дії в зоні актуального часу та користі у майбутньому, аніж на суперечливі коливання між бажаним і неможливим. Представники обох груп прагматичні та раціональні при виконанні своїх професійних обов'язків.

Індекс бар'єрності також був декілька вище середнього значення в обох групах порівняння. Ми можемо припустити, що для усіх представників бізнесу значущою спонукальною силою є безпосередня можливість зміни як такої (реальної або уявної) доступності будь-якої життєвої сфери.

Крім того, проблемність ситуації яскравіше знаходить свій прояв у чоловіків, які займаються бізнесом, аніж у жінок, а бар'єрність, навпаки, активніше виявляє себе серед жінок, що займаються бізнесом.

За допомогою F-критерія Фішера нами було перевірено статистичну значущість відмінностей в реалізуємості-проблемності і бар'єрності між групами порівняння. Результати однофакторного дисперсійного аналізу за F-критерієм Фішера представлено в таблиці 2, з якої видно, що відмінності між індексами реалізуємості-проблемності і бар'єрності та основними сенсожиттєвими орієнтаціями респондентів є статистично значущими ($p < 0,05$).

Отже, відповідно до наданих результатів, можна стверджувати, що чоловіки, які займаються бізнесом, в порівнянні із жінками, активніше реалізують реальні життєві шанси та цілі, можуть використовувати засоби психологічного захисту: цінуючи реалії власного бізнесу, проявляють тенденцію до зниження цінності недоступного. В організації бізнесу вони є екстремалами, оскільки схильні до ризиків зіткнення з межами можливого, але

такий стиль чоловіків-бізнесменів дозволяє їм максимально використовувати власні можливості. У жінок, які займаються бізнесом, реалізоване і доступне активніше знецінюється, а недоступне здається ціннішим і важливішим. Для них саме дефіцит об'єктів, здатних задовольнити потребу, підвищує їх спонукальну силу, а задоволена потреба переходить у пасив, і тому оцінка цінності об'єктів, що її задовольняють, знижується.

Таблиця 2

Кореляційні взаємозв'язки між індексами реалізованості-проблемності і бар'єрності і показниками сенсожиттєвих орієнтацій

Параметри	Стать			
	Жінки		Чоловіки	
	Проблемність-реалізованість	Бар'єрність	Проблемність-реалізованість	Бар'єрність
Цілі в житті	0,155	-0,131	0,168	-0,135
Процес життя	0,252**	-0,231**	0,278*	-0,206
Результат життя	0,127	-0,089	0,274*	-0,313**
Локус контролю - Я	0,047	-0,041	0,170	-0,141
Локус контролю-життя	0,184*	-0,112	0,224	-0,307*
Осмисленність життя	0,156	-0,132	0,168	-0,137

Примітка: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

Необхідно відмітити, що високий ступінь розузгодження в обох групах порівняння поєднується зі зниженням різних аспектів

усвідомленості життя, що може переживатися респондентами як внутрішньоособистісний конфлікт.

Статистично значущі негативні кореляції між бар'єрністю і шкалою «Процес життя» в групі жінок, що займаються бізнесом, а також негативні кореляції між бар'єрністю і шкалами «Результат життя» і «Локус контролю – життя» в групі чоловіків-бізнесменів вказують на те, що процес розузгодження не має спонукального, активізуючого сенсу, а загальна модальність психічних станів має скоріше негативний, аніж позитивний характер..

Узгодженість важливості цінності та її реалізованості, коли саме розбіжність між ними створює вектор зовнішньої або внутрішньої активності особистості у напрямі скорочення дистанції між ними, супроводжувалася сформованими сенсожиттєвими орієнтаціями, про що свідчать статистично значущі позитивні кореляції між конструктом «Проблемність-реалізованість» і шкалами «Процес життя» і «Локус контролю – життя» в групі жінок, що займаються бізнесом та «Процес життя» і «Результат життя» в групі чоловіків-бізнесменів.

Таким чином, в кожній з груп респондентів, які займаються бізнесом, сприйняття актуальної життєвої сфери як доступною пов'язано з вищим рівнем сприйняття самого процесу власного життя як емоційно насиченого, цікавого, і наповненого сенсом. При цьому, у жінок, що займаються бізнесом, виявлено зв'язок з суб'єктивним відчуттям більшого контролю над власним життям, а у чоловіків-бізнесменів – з рефлексією продуктивності та осмисленості прожитого часу. Розузгодженість ціннісних орієнтацій призводить до зниження значень вказаних сенсожиттєвих параметрів в кожній з груп порівняння, але і жінки, і чоловіки, які займаються бізнесом, демонструють однаковий рівень наповненості свого життя сенсом, інтернальності у локалізації відповідальності, при цьому статистично значущо розрізняються за індексами бар'єрності і реалізованості.

Аналіз наукових першоджерел (Романов, 2011; Салихова, 2006) дозволив встановити, що екзистенціальні установки бар'єрності і реалізованості, які опосередковують оцінку суб'єктом реалізації особистісних цінностей в житті, пов'язані з основними мотивами, а функціональний механізм, результатом роботи якого вони є, включається в цілісну мотиваційну сферу особистості.

Тобто, базовими суб'єктивними складовими мотиваційної сфери особистості можна розглядати її ціннісні і сенсожиттєві орієнтації при провідній ролі ціннісних орієнтацій у процесі становлення складного соціально-психологічного феномену – сенсожиттєвих орієнтацій, які не тільки визначають загальну спрямованість і активність особистості, але й розкривають загальну мотивацію людини, яка вибудовує свої відносини зі світом, собою, тобто формують характер (Салихова, 2006). Ціннісні орієнтації є достатньо стійкими у структурі особистості, а основний психологічний зміст сенсу життя як головного утворення особистості полягає у конституалізації усієї системи мотивації особистості та її соціальної активності.

Отже, мотиваційна сфера особистості не може бути простим відображенням її активності, а, навпаки, вони визначають різноманітні складові компоненти цієї активності, до якої входять спрямованість особистості, окремі види мотивів, потребова сфера.

Тобто, під мотиваційною сферою у бізнесовій діяльності ми розуміємо сукупну цілісність конкретних прогностичних елементів, які здатні створювати прогнози щодо розвитку конкретної властивості або функції, структурно організувати провідні особистісні характеристики та в подальшому спрямовуватися на актуалізацію конкретних мотивів, потреб особистості, корегувати її спрямованість тощо.

Для встановлення того, які з мотивів жінок, які займаються бізнесом, є основою проявів їх соціальної активності в бізнесовій

діяльності, нами використовувався множинний лінійний регресійний аналіз.

У регресійний аналіз як незалежні змінні були включені всі показники методики Сенсожиттєвих орієнтацій особистості, індекси проблемності-реалізовуваності і бар'єрності. Критерієм їх включення виступав рівень статистичної значущості відповідного регресійного коефіцієнту ($p < 0,05$).

Важливо відмітити, що в групі жінок, проявляється широке віяло позитивних прогнозів особистісної активності, яка детермінується сенсожиттєвими орієнтаціями і узгодженістю життєвих цінностей.

Основними прогностичними елементами мотивації соціальної активності жінок, які займаються бізнесом, згідно нашим результатам емпіричного дослідження виступають такі важливі характеристики мотивації як цілісної системи, як: спрямованість на взаємодію, потреба у досягненнях, пізнавальний мотив, мотив самооблізації, особистісного очікування, ініціації, самооцінки вольового зусилля, особистісного осмислення роботи тощо.

Вважаємо за необхідне відмітити, що такі прогностичні елементи, як Цілі, Процес та Результат створюють позитивний вплив на досліджувану систему мотивації в групі жінок, а такі, як Локус контролю життя, Локус контролю «Я» та Реалізованість - негативний.

Тобто, можна припустити, що цілісна система мотивації жінок, які займаються бізнесом, та позитивний прогноз їхньої соціальної активності залежать від задоволеності минулим і власним актуальним станом справ, наявності цілей в бізнесі, спрямованих на майбутні перспективи його розбудови та розвитку, а також від ступеня розузгодження бажаного і можливого, від переконаності в тому, що життя людини не завжди піддається

тотальному свідомому контролю свідомому контролю, на який може і не вистачати зусиль.

Аналогічна картина спостерігалася у групі чоловіків, які займаються бізнесом, але ми можемо спостерігати ситуацію суттєвого зменшення віяла позитивних прогнозів особистісної активності, звуження мотиваційного репертуару.

В групі чоловіків, які займаються бізнесом, основними складовими мотиваційної сфери виступають виступають: Потреба у досягненнях, Внутрішній мотив потенціалу та Мотив самообілізації.

Крім того, у чоловіків-бізнесменів виявляється негативний вплив показника методики СЖО Результат на мотив самообілізації ($\beta = -0,374$; $p = 0,009$). Можливо, що суб'єктивна незадоволеність чоловіків станом свого бізнесу сильніше спонукає до вольових зусиль у важких ситуаціях, пов'язаних із організацією та веденням бізнесу.

Таким чином, виявлено, що у жінок та чоловіків, які займаються бізнесом розвиненість мотиваційної сфери та її реалізація у соціальній активності залежить від задоволеності минулим і сьогоденням, від наявності цілей в майбутньому, також як і від ступеня розузгодження бажаного і можливого.

Але мотиваційна сфера жінок у бізнесі має свої неповторні риси, які можуть як утруднювати організацію та ведення бізнесу, так і позитивно на нього впливати, мотиваційний репертуар жінки, яка займається бізнесом є ширшим та різноманітнішим, аніж у чоловіків, які займаються аналогічною діяльністю

Висновки. Встановлено роль бар'єрності та реалізованості сенсів мотиваційної сфери жінок у бізнесі. Установки бар'єрності і реалізованості, які опосередкують оцінку суб'єктом реалізації особистісних цінностей в житті, пов'язані з основними мотивами, а функціональний механізм, результатом роботи якого вони є, включається в цілісну мотиваційну сферу особистості.

Домінування реалізованості над проблемністю проявляється як в групі жінок, що займаються бізнесом, так і в групі чоловіків-бізнесменів. але проблемність ситуації яскравіше знаходить свій прояв у чоловіків, які займаються бізнесом, аніж у жінок, а бар'єрність, навпаки, активніше виявляє себе серед жінок. що займаються бізнесом: вони схильні до збільшення оцінки важливості цінності при збільшенні різниці між важливістю і доступністю.

Цілісна мотиваційна сфера жінок, які займаються бізнесом, та позитивний прогноз їхньої соціальної активності залежать від задоволеності минулим і власним актуальним станом справ, наявності цілей в бізнесі, спрямованих на майбутні перспективи його розбудови та розвитку, а також від ступеня розузгодження бажаного і можливого, від переконаності в тому, що життя людини не завжди піддається тотальному свідомому контролю свідомому контролю, на який може і не вистачати зусиль.

Література

1. Борисюк А. С. Негативні чинники професійної ідентифікації майбутнього фахівця. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»* [за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової]. Т. 2. Вип. 8. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. С. 43-48.
2. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Методика та організація наукових досліджень з психології. К.: Центр учбової літератури, 2008. –357с.
3. Ильин Е.П. Мотивы и мотивация. СПб.: Питер, 2002. 512 с.
4. Максименко С.Д. «Одиниці аналізу» розвитку особистості: методологія питання. *Наука і освіта*. 2004. №6-7. С.162-166.

5. Романов А.М., Романова Е.А. Методические рекомендации по изучению влияния ценностных ориентаций семьи и образовательного учреждения на профессиональное самоопределение подростков. Черноголовка: ИНИМ РАО, 2011. 100 с.

6. Салихова Н.Р. Барьерность-реализуемость смысла личностных ценностей как преодоление неопределенности в построении образа мира. *Человек в условиях неопределенности*. Новосибирск: НГУ, 2006. С. 52-64.

References

1. Borysjuk A.S. (2012) Negatyvni chynnyky profesijnoi' identyfikacii' majbutn'ogo fahivcja [Negative factors of professional identification of the future specialist] *Naukovyj visnyk Mykolai'vs'kogo derzhavnogo universytetu imeni V.O. Suhomlyns'kogo: zbirnyk naukovyh prac'. Serija «Psychologichni nauky»* Scientific/ Bulletin of the Nikolaev State University named after VO Sukhomlinsky: a collection of scientific papers/ Vol. 2. Issue.8, 43-48. [in Ukrainian].

2. Bochelyuk V.Y., Bochelyuk V.V. (2008) *Metodyka ta organizacija naukovyh doslidzhen' z psihologii* [Methods and organization of scientific research in psychology]. - Kyiv, "Center for Educational Literature". [in Ukrainian].

3. Ilyin E.P. (2020) *Motivy i motivacija* [Motives and motivation.]. SPb.: Piter. [in Russian].

4. Maksymenko S.D. (2004) «Odynyci analizu» rozvytku osobystosti: metodologija pytannja ["Units of analysis" of personality development: methodology of the question. *Nauka i osvita - Science and education. №6-7, 162-166*. [in Ukrainian].

5. Romanov A.M., Romanova E.A.(2011) *Metodicheskie rekomendacii po izucheniju vlijaniya cennostnyh orientacij sem'i i obrazovatel'nogo uchrezhdenija na professional'noe samoopredelenie podrostkov* [Methodical recommendations for studying the influence of

value orientations of the family and educational institution on the professional self-determination of adolescents]. Chernogolovka: INIM RAO. [in Russian].

6. Salihova N.R. Bar'ernost'-realizuemost' smysla lichnostnyh cennostej kak preodolenie neopredelennosti v postroenii obraza mira [Barrier-realizability of the meaning of personal values as overcoming uncertainty in the construction of the image of the world] *Chelovek v uslovijah neopredelennosti. Man in conditions of uncertainty*. Novosibirsk: Novosibirsk State University. [in Russian].

Strukova O.V.

THE ROLE OF BARRIERS AND REALIZATION OF SENSES OF PERSONAL VALUES IN BUILDING THE MOTIVATIONAL SPHERE OF WOMEN ENGAGED IN BUSINESS

The article reflects the results of a study of the specifics of the implementation of the motivational sphere of women in business. In the group of women there is a wide repertoire of positive predictions of personal activity, which is determined by the meaning of life orientations and consistency of life values. The main prognostic elements of motivation of social activity of women engaged in business are such important characteristics of motivational sphere as: focus on interaction, need for achievements, cognitive motive, motive of self-mobilization, personal expectation, initiation, self-assessment of willpower, personal understanding of work, etc. Prognostic elements such as Goals, Process and Outcome have a positive impact on the studied motivational sphere of women, and such as Locus of life control, Locus of control "I" and Realizability - negative. The holistic motivational sphere of women engaged in business and a positive prognosis of their social activity depend on satisfaction with the past and their own current state of affairs, the presence of goals in business aimed at future prospects for its development and development, as well

as the degree of discrepancy that human life is not always subject to total conscious control, conscious control, which may or may not be enough effort.

The purpose of the article is to prove the role of barrier and realizability of the meanings of personal values in the construction of the motivational sphere of women engaged in business, based on the analysis of modern research and empirical research.

Of particular importance in this context is the specifics of women's motivation in business, which allows not only to achieve high results, but also to form a new female face of modern Ukrainian business.

Key words: *modern woman, motivation, motivational sphere, social creativity, ontogenetic reflection, sense - life orientations, social activity.*

Струкова Олена Володимирівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ІНТЕРІОРИЗАЦІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОЮ МОЛОДДЮ В ПРОЦЕСІ ЇЇ РЕІНТЕГРАЦІЇ

ORCID 0000-0001-7875-7714

У статті показано, що питання соціальної інтеграції та соціальної самоідентифікації особистості в наявній науковій літературі висвітлені досить фрагментарно і переважно в рамках досліджень, присвячених проблемам ідентичності та соціальної самоідентифікації у цілому. З'ясовано, що розкриваючи соціальні механізми інтеріоризації (як способи присвоєння цінностей) і одночасно трансформації цінностей молоддю, стає можливим дослідити цю соціальну групу у розвитку, визначити роль різних соціальних чинників в конструюванні ментальних основ молодшої людини, що особливо важливо у виробленні стратегій трансформації соціальних інститутів, в тому числі освіти. Тому вивчення механізмів інтеріоризації і трансформація цінностей набуло особливої актуальності в умовах системних змін сучасного соціуму, сприяючи розширенню можливостей участі молоді в його модернізації і в збереженні його цілісності. Наголошується, що між інтеріоризацією цінностей молоддю та реформуванням суспільства існує стійкий взаємозв'язок. Реформування суспільства включає впровадження зразків успішної соціалізації молоді, системи механізмів і засобів передачі соціальних норм, культурно-історичних цінностей новим поколінням. Аналіз соціальних детермінант інтеріоризації цінностей в сучасному суспільстві дозволяє виділити наступні особливості інтеріоризації цінностей молоддю: трансформація основних

інститутів і каналів інтеріоризації цінностей; підвищення ролі ціннісно-нормативного механізму соціальної регуляції; становлення нових форм і методів соціального контролю; висока флуктуація процесів інтеріоризації, супроводжувана швидким переходом від організованих до стихійних процесів; переструктурування суспільних і особистих інтересів; становлення компетентно орієнтованої освіти; формальне збільшення автономії особистості, її простору для творчості та ініціативи, але зниження інформаційного захисту, підвищення світоглядної залежності.

***Ключові слова:** молодь, цінності, ціннісні орієнтації, інтеріоризація цінностей, трансформація цінностей, реінтеграція.*

Постановка проблеми. Зміни в суспільстві в останні десятиліття вплинули на глибинні підстави соціального порядку, як в сфері економічних і політичних відносин, так і в ціннісній системі суспільства, яка розділилася на безліч полярних структур (Калугин, 2014). Молодь, як соціальна група, відіграє особливу роль у формуванні або зміні соціального порядку. Суспільство як соціальна система відповідно до принципу емерджентності функціонує за рахунок визначених системою специфічних властивостей різних верств і груп, що входять до нього. Однією з таких груп є молодь, яка має свої особливості участі в конструюванні соціальної реальності. Включаючись в процес відтворення соціуму, молодь вносить інноваційний потенціал, який може служити основою для розвитку або руйнування соціальних структур. Тому від характеру соціальної активності молоді багато в чому залежить цілісність і стабільність суспільства. Сучасне суспільство перебуває у високоактивній стадії соціальних трансформацій. На формування ідентифікаційних переваг сучасної молоді безпосереднє вплинув феномен масового пошуку

ідентичності. Соціальна реінтеграція молоді на основі цінностей інтегрального типу є фактором стабілізації громадських структур і необхідною умовою запобігання кризових станів. У зв'язку з цим актуальність теми визначається необхідністю розкрити картину ціннісних орієнтацій молоді в її динаміці і мінливості, детермінованою інтеріоризацією цінностей, необхідну для прогнозування розвитку цієї соціальної групи (Ключко, 2008).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розкриваючи соціальні механізми інтеріоризації (як способи присвоєння цінностей) і одночасно трансформації цінностей молоддю, стає можливим дослідити цю соціальну групу у розвитку, визначити роль різних соціальних чинників в конструюванні ментальних основ молодого людини, що особливо важливо у виробленні стратегій трансформації соціальних інститутів, в тому числі освіти (Волочков, Ермоленко, 2004). Тому вивчення механізмів взаємодії набуло особливої актуальності в умовах системної трансформації суспільства, сприяючи розширенню можливостей участі молоді в його модернізації і в збереженні його цілісності. Питання соціальної інтеграції та соціальної самоідентифікації особистості в наявній науковій літературі висвітлені досить фрагментарно і переважно в рамках досліджень, присвячених проблемам ідентичності та соціальної самоідентифікації в цілому. Дослідження, в яких був би представлений саме соціокультурний аспект реінтеграції та самоідентифікації молодого покоління, відсутні, що обумовлює актуальність обраної для аналізу проблематики (Васильєва, 2006).

Мета статті – розкрити соціальні механізми інтеріоризації і трансформації цінностей сучасною молоддю в процесі її реінтеграції.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Між інтеріоризацією цінностей молоддю та реформуванням суспільства існує стійкий взаємозв'язок. Реформування

суспільства включає впровадження зразків успішної соціалізації молоді, системи механізмів і засобів передачі соціальних норм, культурно-історичних цінностей новим поколінням. Аналіз соціальних детермінант інтеріоризації цінностей в сучасному суспільстві дозволяє виділити наступні особливості інтеріоризації цінностей молоддю: трансформація основних інститутів і каналів інтеріоризації цінностей; підвищення ролі ціннісно-нормативного механізму соціальної регуляції; становлення нових форм і методів соціального контролю; висока флуктуація процесів інтеріоризації, супроводжувана швидким переходом від організованих до стихійних процесів; переструктурування суспільних і особистих інтересів; становлення компетентно орієнтованої освіти; формальне збільшення автономії особистості, її простору для творчості та ініціативи, але зниження інформаційного захисту, підвищення світоглядної залежності. Зміна структуральних властивостей суспільства призвела до формування нової моделі соціалізації молоді, інтеріоризації соціальних правил і цінностей. По-перше, зникають чіткі критерії соціалізованої особистості через розчарування в ідеалах і нестійкість, суперечливість соціальних вимог до особистості. По-друге, умови соціалізації молоді змінилися з прийняттям нових законодавчих та інших нормативних актів, що визначають шляхи і засоби участі особистості в соціальних процесах (Балл, 2012). У період радикальних суспільних змін змінюється формальна, декларована сторона соціалізації: норми, межі, еталони і відхилення. Але незважаючи на нові пріоритети соціалізації особистості, формування її ціннісних структур, відповідним стратегії реформування суспільства, соціалізація продовжує відтворювати закріплені в культурному досвіді правила, традиції, цінності і життєві орієнтації під впливом інститутів сім'ї та соціального оточення. Все це дозволяє забезпечити спадкоємність самоідентифікації особистості, зберегти ідентичність суспільства.

У результаті в сфері інтеріоризації цінностей виникає ситуація, яку характеризують як аксіологічний хаос (Балл, 2011). Висока динаміка соціальних пріоритетів, стан аномії, плюралізм ціннісних систем, спотворення або заперечення історичного минулого, невизначеність майбутнього, формують особливе уявлення молоді про роль ідеалу у формуванні світогляду і в конструюванні соціальних практик. Мозаїчність, суперечливість ціннісних орієнтацій і установок характеризує сучасний стан молодіжної свідомості. Визначення життєвих цілей, формування уявлень про сутнісні потреби, конструювання стратегій соціальної участі багато в чому залежить від формування самості в процесі соціалізації, тобто від самоідентифікації, процесу, в якому перетинаються внутрішні чинники розвитку особистості і зовнішній вплив соціальних детермінант через референтні групи і універсальний інформаційний вплив (Балл, 2012). Суперечливість і висока динаміка ціннісних систем суспільства особливо сильно відтворюється в особистісній системі цінностей молодого людини, в якій утворюється вакуум орієнтації. У цих умовах цінності перестають бути регулятором продуктивної соціальної активності індивідів. Смесложиттєві цінності стають абстрактним зразком, недосяжним на практиці, і на їх місце приходять конкретні, прикладні, ситуативні цінності. Ставлення до цінностей як недосяжних ідеалів слугує виправданням для індивіда будь-яких дій або прагнень, що суперечать цим цінностям. В результаті значимість окремих цінностей стає все нижче, а релятивізм системи цінностей зростає. На відміну від стійких і стабільних періодів суспільного функціонування в період соціокультурних трансформацій і високого ступеня невизначеності в суспільстві зростає роль постійних і універсальних, як індивідуальних, так і групових, стратегій соціальної участі. Тому релятивні, ситуаційні цінності спотворюються, адже самі залежні від змін, що відбуваються і не можуть детермінувати змістовні процеси,

обумовлювати вибір універсальних, об'єктивних цілей розвитку. Обмеження ціннісної регуляції призводять до зниження стійкості відтворення інституціональних норм, соціального порядку в цілому. Суперечливість ціннісної системи ускладнює проектування сталого розвитку, прогнозування соціальних процесів, створює перепони на шляху трансформації.

Вирішення проблеми дисфункціонування цінностей в процесі соціального конструювання є пошук шляхів формування духовно-ціннісного простору соціуму на основі ієрархічної структури взаємопов'язаних буттєвих, історичних і особистісних цінностей. Протиріччя в ціннісній системі і невідповідність між собою ієрархічних рівнів цінностей привели не тільки до зменшення значущості цінностей в соціальних процесах, а й посилення потреби в духовному пошуку, спрямованому на визначення стійких життєвих орієнтирів. Особливо гостро ця потреба проявляється серед молоді. Актуалізація духовного пошуку є одним з факторів посилення ролі релігії в формуванні світогляду, буттєвих і термінальних цінностей молоді, оскільки віра дозволяє визначити напрямок і засоби розвитку людини відповідно до її сутності, знайти об'єктивні, значущі відповіді на найбільш важливі життєві питання про сенс життя і потреби, про необхідні для єдиного соціокультурного поля моральні цінності, про способи реалізації свободи і відповідальності, про значимість взаємодії з різними соціальними інститутами і організаціями. Іншими словами, релігійна віра дозволяє відновити порушену структуру цінностей, подолати їх релятивізм через виявлення абсолютних цінностей і приведення у відповідність їм інших ієрархічних рівнів систем цінностей особистості. Перевага традиційних релігій визначається тим, що вона історично сформувала ціннісне підставу інтеграції, сприяла формуванню в світогляді принципів соціальної участі та конструктивного, спільного соціального конструювання. В результаті знімаються

протиріччя егоїстичних інтересів і суспільно значущих цілей соціальної участі через побудову гармонійно структурованої системи цінностей, в якій значимість включення в соціальні практики визначається загальним змістом як індивідуального, так і соціального розвитку (Калугин, 2014).

У сучасному суспільстві зберігаються перешкоди інтеріоризації духовних цінностей, що є суттєвою причиною низької продуктивної соціальної активності молоді. До таких перешкод належать суперечливість впливу інститутів соціалізації, її нестійкість; невідповідність культурно-ціннісних і нормативних механізмів соціальної організації і контролю; розширення можливостей особистісного самовизначення, але розмитість критеріїв самоідентифікації і групових ідентифікацій, що ставить особистість в залежність від стереотипів «загальноприйнятої думки» про потреби, спосіб життя і інтереси; плюралізм оцінок історичного минулого і стратегій розвитку суспільства; нерівність можливостей соціальної участі, яка суперечить декларованим принципам демократичного суспільства; десакралізація; переважання спрощеного образно-експресивного, а не раціонального сприйняття інформації, політичне відчуження і маргіналізм, викликані невідповідністю цілей і механізмів соціально-політичної участі, усвідомленням слабкої кореляції професійної активності тощо. Наслідком такого протиріччя є протиріччя інтеріоризованих особистісних і кристалізованих в соціальних відносинах цінностей, які проявляються в обмеженні усвідомлення індивідом своєї ролі і можливостей в конструюванні соціальної реальності. Дана обставина вимагає розробки нових методів дослідження особистісних цінностей, характеру їх інтеріоризації, зокрема в процесі реінтеграції молоді (Клочко, 2008).

Отже, цінності та ціннісні орієнтації, структурується у свідомості молоді людини в процесі її становлення, на стадії

адаптації та самоідентифікації й сприяють формуванню стійких зв'язків з соціальним середовищем, що є умовою зростання суб'єктності індивіда у відтворенні інституційних норм. Орієнтація на продуктивну соціальну активність у молодій людині визначається потребою реалізації привласнених ідеалів. Протириччя ідеалів, термінальних цінностей і умов їх реалізації призводить до нестійкості і релятивізму ідеалів, переконань, до неможливості осмислити свою роль і відповідальність у відтворенні соціальних практик, а також до кризи ідентичності. В результаті молодь втрачає значимість соціального конструювання при зростаючому прагненні до конформізму і рутинізації. Реалізація засвоєних цінностей замінюється ситуативним наслідуванням і копіюванням дій.

Отримані емпіричні дані підтверджують, що близько половини молодих людей вважають за можливе змінити свої ідеали при неможливості їх реалізації. Втрачається роль ідеалу як імперативу соціальної рефлексії і дій, що забезпечують синхронізацію особистісних і соціальних цінностей. Конструювання соціальної реальності молоддю відрізняється суб'єктивністю, інноваційністю і рефлексивністю. Соціальні зміни на біографічному рівні і кожна нова соціальна дія вимагають співвіднесення з індивідуальною системою цінностей, яка визначає уявлення про значущість і формування соціальної установки. Тому цілеспрямоване включення молоді в процес відтворення соціальних норм, як суб'єкта соціальних відносин, вимагає можливості співвіднесення сформованих умов і порядку з інтеріоризованими ідеалами, які перебувають на вершині індивідуальної системи цінностей і надають їй загальнозначущий, інтегруючий характер. В результаті відбувається спряженість індивідуальних смислів соціальної участі з загальноприйнятими, культурно обґрунтованими. Однак функціонування ідеалу в цій ролі можливе тільки тоді, коли він сприймається як об'єктивно

значущий, незмінний і абсолютний. Посилюється потреба в набутті змістовних ідеалів, які дозволяють як знизити невизначеність у виборі життєвих стратегій, так і інтегрувати на індивідуальному рівні всі ціннісні орієнтації. У сучасному суспільстві дана тенденція посилюється.

Висновки. Соціальна нестабільність зумовила поширення в сучасному суспільстві ідентичності несформованого типу в таких формах, як кризова і дифузна ідентичності особистості. Соціальна ідентифікація в даних умовах виконує, головним чином, адаптивно-захисні функції, що неминуче відбивається в її механізмах. Самоідентифікація молоді, що фіксується емпіричними дослідженнями, виступає одним з індикаторів ступеня і способу її адаптації до актуальних соціокультурних умов. Стосовно до сучасної ситуації, можна констатувати наявність перехідного типу соціокультурної ідентичності, який поєднує риси несформованого сучасного типу особистості і традиційні цінності і установки. В умовах соціальної нестабільності в процесі формування соціальної ідентичності молоді проявляється тенденція до посилення ролі суб'єктивних особистісних факторів. Для сучасного суспільства характерним є також виникнення в рамках однієї офіційно легітимізованої соціальної ідентичності різноманітних індивідуальних варіантів і відповідних їм життєвих стратегій. У даній ситуації видається адекватним використання поняття ідентифікаційної форми особистості, що позначає різні персоніфіковані варіанти певної приватної соціальної ідентичності, які засновані на різному сприйнятті молоддю своїх соціальних позицій в процесі реінтеграції.

Література

1. Балл Г.А. Раціогуманістична орієнтація в аналізі взаємозв'язку добра і зла в соціальній поведінці. *Естетика і етика*

педагогічної дії: зб. наук. праць. Вип. 2. К.; Полтава, 2011. С. 22-34.

2. Балл Г.А. Психологические трудности реализации этических составляющих смысла жизни. *Психологические проблемы смысла жизни и акме: Электронный сборник материалов XVII симпозиума*. Под ред. Г.А. Вайзер, Н.В. Кисельниковой, Т.А. Поповой. М.: ФГНУ «Психологический Институт РАО», 2012. С. 58–60

3. Васильева О.С. Экспериментальное исследование внутренней картины здоровья в юношеском возрасте. *Известия ЮФУ. Технические науки*. №14. Том 69. 2006. С. 316 – 324.

4. Волочков А.А., Ермоленко Е.Г. Ценностная направленность личности как выражение смыслообразующей активности. *Психологический журнал*. 2004. №2 С. 17-27.

5. Калугин А.Ю. Смыслообразующая активность субъекта и типов ценностной направленности личности. *Вестник ПГУ*. 2014. №4 С. 46-51.

6. Ключко В.Е. Закономерности движения психологического познания: проблема ценностей и смысла в призме транспективного анализа. *Ценностные основания психологической науки и психология ценностей. Сер. Интеграция академической и университетской психологии*. Под ред. В.В. Знакова, Г.В. Залевского. М., 2008. С. 41–61.

References

1. Ball G.A. (2011). Raciogumanistichna orientacija v analizi vzajemov'jazku dobra i zla v social'nij povedinci. *Estetika i etika pedagogichnoї дії: зб. наук. праць*. Vip. 2. K.; Poltava. S. 22-34. [in Ukrainian].

2. Ball G.A. (2012). Psihologicheskie trudnosti realizacii jeticheskikh sostavljajushhh smysla zhizni. *Psihologicheskie problemy smysla zhizni i akme: Jelektronnyj sbornik materialov XVII*

simpoziuma. Pod red. G.A. Vajzer, N.V. Kisel'nikovoj, T.A. Popovoj. M.: FGNU «Psihologicheskij Institut RAO. S. 58-60. [in Russian].

3. Vasil'eva O.S. (2006). Jeksperimental'noe issledovanie vnutrennej kartiny zdorov'ja v junosheskom vozraste. *Izvestija Juzhnogo federal'nogo universiteta. Tehnicheskie nauki*. №14. Tom 69. S. 316-324. [in Russian].

4. Volochkov A.A., Ermolenko E.G. (2004). Cennostnaja napravlennost' lichnosti kak vyrazhenie smysloobrazujushhej aktivnosti. *Psihologicheskij zhurnal*. №2 S. 17-27. [in Russian].

5. Kalugin A.Ju. (2014). Smysloobrazujushhaja aktivnost' subekta i tipov cennostnoj napravlennosti lichnosti. *Vestnik permskogo universiteta*. №4. S. 46-51. [in Russian].

6. Klochko V.E. (2008). Zakonomernosti dvizhenija psihologicheskogo poznanija: problema cennostej i smysla v prizme transspektivnogo analiza. *Cennostnye osnovanija psihologicheskij nauki i psihologija cennostej. Ser. Integracija akademicheskij i universitetskij psihologii*. Pod red. V.V. Znakova, G.V. Zalevskogo. M., S. 41-61. [in Russian].

Blyskun O.A.

SOCIAL MECHANISMS OF INTERIORIZATION AND TRANSFORMATION OF VALUES BY MODERN YOUTH IN THE PROCESS OF ITS REINTEGRATION

The article shows that the issues of social integration and social self-identification of the individual in the available scientific literature are covered in a rather fragmentary and mainly in the framework of research on the problems of identity and social self-identification in general. It was found that by revealing the social mechanisms of internalization (as ways of assigning values) and at the same time the transformation of values by young people, it becomes possible to explore this social group in development, to determine the role of various social factors in constructing mental foundations of young

people. including education. Therefore, the study of the mechanisms of internalization and transformation of values has become especially relevant in the context of systemic changes in modern society, helping to expand opportunities for youth participation in its modernization and preservation of its integrity. It is emphasized that there is a stable relationship between the internalization of values by young people and the reform of society. Reforming society includes the introduction of examples of successful socialization of youth, a system of mechanisms and means of transmitting social norms, cultural and historical values to new generations. The analysis of social determinants of internalization of values in a modern society allows to allocate the following features of internalization of values by youth: transformation of the basic institutes and channels of internalization of values; increasing the role of the value-normative mechanism of social regulation; formation of new forms and methods of social control; high fluctuation of internalization processes, accompanied by a rapid transition from organized to spontaneous processes; restructuring of public and personal interests; formation of competently oriented education; formal increase of personal autonomy, its space for creativity and initiative, but decrease of information protection, increase of worldview dependence.

Key words: *youth, values, value orientations, internalization of values, transformation of values, reintegration.*

Блискун Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк.

ОСОБЛИВОСТІ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ТА ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ УРОКІВ У РЕЖИМІ ONLINE-НАВЧАННЯ

ORCID: 0000-0002-2401-9107

У статті розглянута проблема ефективності проведення уроків у режимі online-навчання та залежність її вирішення від опанування вчителем продуктивних форм невербальної комунікації. Проаналізовані різні форми невербальної активності індивіда та акцентовано розглянуті жести, міміка, пантоміміка та паралінгвістика, що є найбільш важливими для підвищення продуктивності смислового спілкування у віртуальному просторі.

З'ясовано, що серед учителів є значна частка тих, хто потребує додаткового опанування навичок невербального спілкування. Існує проблема невербального позиціювання вчителів, розпізнання ними репрезентативних систем у процесі спілкування. Встановлено, що незначна кількість учителів використовує невербальні знаки спілкування під час проведення уроків у режимі online-навчання.

Зазначено, що навчальна діяльність, яка здійснюється в online-форматі, стане більш ефективною, якщо вчитель буде зважати на паралінгвістичні особливості власної мови та використовувати потрібні предикати у реченнях при поясненні складного навчального матеріалу.

Запропоновані шляхи розвитку навиків невербальної комунікації вчителів і підвищення продуктивності проведення уроків в режимі online-навчання, а також розвиток

спроможності вчителя вживати невербальну мову у педагогічній діяльності з урахуванням репрезентативних систем учнів.

***Ключові слова:** аудіал, візуал, жести, екстралінгвістика, кінестетик, міміка, невербальна комунікація, пантоміміка, паралінгвістика, репрезентативна система.*

Постановка проблеми. Особливості організації та реалізація навчального процесу в освітніх закладах, в умовах пандемії гострої респіраторної інфекції COVID-19, яка викликана внаслідок поширення коронавірусу SARS-CoV-2, зазнали значних змін і змусили педагогів із учнями та студентами перейти до навчальної взаємодії в так званій online-режим. Тобто з звичайної системи комунікації, що передбачала, перш за все, живе спілкування вчителів та учнів, викладачів і студентів, навчальний процес перейшов на рівень віртуального відтворення, коли взаємодія між ними здійснюється через екран комп'ютерного монітору.

Якщо у безпосередньому спілкуванні відбувалася взаємодія на візуальному, аудіальному та кінестетичному рівнях, то натеper остання форма, здебільшого, стала недосяжною. Але й візуальний та аудіальний контексти комунікації виявилися значно обмеженими, оскільки «жива тканина образу» суб'єктів комунікаційної взаємодії значно втратила своєї яскравості. Особливо гострою проблема виявилася у закладах середньої загальної освіти, що має цілком зрозуміле пояснення – вікові та соціально-психологічні особливості дітей з різних вікових груп.

Отже, натеper, виникла проблема щодо підвищення продуктивності проведення уроків в online, а також актуалізувалася необхідність опанування сучасним учителем різних аспектів невербального спілкування, на які треба зважати у педагогічній діяльності.

Аналіз наукових досліджень та публікацій.

Загальновідомо, що спілкування, у житті кожної людина, посідає одне з головних місць, оскільки саме через спілкування людина стверджує власну суб'єктність. О. О. Леонт'єв (Леонт'єв, 1999) зазначав, що спілкування складає обов'язкову та особливу умову привласнення дитиною досягнень розвитку суспільства, а роль учителя у цьому процесі є безумовною. Вчитель повинен мати розвинену мовну культуру, розбірливу дикцію, володіти великим словниковим запасом, щоб ефективно доносити учням інформацію навчального та виховного змісту.

Проте дослідники з'ясували, що вербальні мовні екстраполяції складають тільки 7% інформації, яка запам'ятовується людиною. 93% змісту інформаційних повідомлень людина сприймає на рівні так званих невербальних або оптико-кінестетичних проявів (Гарькавец, 2012). Тобто, у спілкуванні з учнями, учителі значно більшу частину інформації передають та відповідно сприймають не на рівні того, що промовляється, а з інтонації (паралінгвістичних), темпу мови (екстралінгвістичних), міміки, жестів, пантоміміки, пози або положення тіла у просторі, дистанції спілкування (проксемічних), дотиків тощо.

Наприклад, система жестів, яка виступає для дітей одним із індикаторів ставлення до них як вчителя, так й інших школярів. Змістовна спрямованість жестикуляції вчителя визначає емоційну атмосферу в класі та виступає важливою умовою ефективності навчання та виховання. Як зазначають дослідники, саме за допомогою жестів концентрується увага та відбувається налаштування аудиторії до сприйняття інформації. Указівні жести, жести імітації, жести підкреслення, жести відвертості, жести прийняття, жести незгоди та інші активізують різні пізнавальні процеси (уявлення, сприйняття, пам'яті та мислення) та за їх допомогою встановлюється зворотній зв'язок у процесі

комунікації, без якого складно оцінити стан учня, його ставлення до вчителя та інших учнів. Крім того, жести вчителя часто унаслідуються учнями, що зумовлює високий рівень його відповідальності перед ними, тим паче, що жестикуляція часто не усвідомлюється, а отже її важко контролювати.

Важливим аспектом невербальної взаємодії виступає міміка індивіда (Барабанщиков, 2009; Бирах, 2004). Обличчя іноді говорить значно більше, ніж слова, що промовляє людина. Ствердно, мімічні вирази обличчя вчителя зчитуються учнями й вони відчують коли він ширий, а коли закритий. А нерухливість м'язів обличчя завжди утворює проблеми у спілкуванні, оскільки відбиває недоброзичливий вираз людини, що вчителю взагалі не слід використовувати у педагогічній діяльності. Сучасний учитель повинен володіти мімікою обличчя та пам'ятати, що «очі – це дзеркало душі», а «посмішка – відкрите вікно душі».

Узагалі, невербальні засоби спілкування виступають важливим аспектом регуляції взаємовідносин між людьми, встановлення між ними контактів, що зумовлює виникнення емоційно-чутливої атмосфери спілкування.

За визначенням Л. С. Рубінштейна, «наші виразні рухи – це суцільні метафори», що у процесі спілкування «... стають суспільними діями, суттєвим актом впливу на людей» (Гарькавець, 2015: 41-42). А такі дослідники невербальної активності індивідів, як К. Айслер-Мертц, В. Біркенбіл, М. Коцоліно, Ч. Хьюбер та інші зазначають, що вся система невербальних засобів комунікації спрямована на розпізнання, правильну інтерпретацію та конгруентну передачу смислових немовних конструктів із метою встановлення взаємопорозуміння між партнерами по спілкуванню.

Велике значення мають паралінгвістичні особливості мовних артикуляцій індивіда (Волченко, Гарькавець, 2016; Кнапп, 2007; Новарро, Пойнтер, 2011), що в умовах взаємодії вчитель-учень ще більше зростають. В інтонації вчителя учні вловлюють

ставлення до себе, емоційно сприймають сенс кожного слова та речення. При цьому учні гостро реагують на амплітуду голосу вчителя (особливо її крайності), на монотонність та беземоційність промови. За таких умов вони спершу реагують на інтонацію відповідними діями й тільки потім опановують сенс того, що почули. Учителю вкрай як необхідно вміти обирати тональність спілкування, що відповідає не тільки контексту комунікації, а й етичними нормам взаємодії.

Важливим виявляється й екстралінгвістичний аспект невербальної взаємодії (плач, схлипування, покашлювання, сміх тощо). На думку В. А. Лабунської, психофізіологічні прояви людини тільки посилюють невербальні сигнали. А отже, як слушно зазначає С. О. Гарькавець: «... вміння сприймати та інтерпретувати паралінгвістичні знаки-сигнали є однією з ознак професійного рівня фахівця у певній сфері діяльності, де ці вміння дуже високо ціняться» (Гарькавець, 2015: 27). Без сумніву, в освітньому процесі такі вміння вказують на високий рівень професіоналізму вчителя.

Таким чином, невербальна взаємодія вчителів та учнів виявляється важливим аспектом освітнього процесу, а головне його продуктивності. Отже сучасний вчитель повинен знати та досконало володіти невербальними конструктами, які спроможні посилити ефективність його взаємодії з учнями та підвищити загальний рівень педагогічної діяльності.

Мета статті – проаналізувати особливості проявів невербальної комунікації у діяльності вчителя та з'ясувати можливості підвищення продуктивності викладання уроків в online за рахунок опанування невербальної мови спілкування.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Натепер, в умовах пандемії гострої респіраторної інфекції COVID-19, коли вчителі та учні вимушені періодично переносити освітній процес в online-формат, проблема невербальної активності вчителя постала особливо актуально. Вчитель та учні втрачають

можливість безпосереднього контакту, що збіднює освітній процес, а головне, зменшує об'єми інформації, що передаються одним та сприймається іншими.

Проблема ускладнюється ще й тим, що візуальний, аудіальний та кінестетичний канали, через які люди отримують інформацію про оточуючий світ, що засновані на сенсорному досвіді, з неоднаковою ефективністю використовуються в online-взаємодії. Подолання такого дисбалансу можливо тільки на підставі розвиненого наукового уявлення сучасного вчителя про особливості невербальної комунікації. Але, натепер, існують певні проблеми з розвитком таких уявлень, про що свідчать результати опитування вчителів, на предмет їхньої обізнаності невербальної мови спілкування (див. табл. 1).

Таблиця 1

Результати опитування вчителів щодо їхньої обізнаності невербальної мови спілкування (N=54)

Запитання опитувальника	Варіанти відповідей (у %)		
	Так	Ні	Не знаю
1. Ви обізнані щодо невербальної мови спілкування	68,52%	22,23%	9,25%
2. Звертаєте ви увагу на невербальну поведінку оточуючих	50%	35,19%	14,81%
3. Використовуєте невербальну мову у повсякденному житті	83,33%	14,82%	1,85%
4. Контролюєте власну невербальну мову у спілкуванні з іншими	40,74%	51,85%	7,41%

5. Використовуєте невербальну мову у взаємодії з учнями	72,22%	24,08%	3,70%
6. Звертаєте увагу на невербальну активність школярів	35,19%	55,56%	9,25%
7. Розумієте невербальну мову учнів	57,41%	40,74%	1,85%
8. Використовуєте невербальні знаки спілкування коли працюєте в online	29,63%	66,67%	3,70%
9. Чи є у вас потреба опанувати невербальну мову спілкування	83,33%	11,1%	5,56%
10. Ви кінестетик	27,77%	55,56%	16,67%
11. Ви візуал	48,15%	35,18%	16,67%
12. Ви аудіал	24,08%	59,25%	16,67%

В опитуванні прийняли участь вчителі жіночої (81,48%) та чоловічої (18,52%) статі, різного віку (від 30 до 55 років), які мають стаж педагогічної діяльності понад п'ять років і викладають різні предмети (фізика, математика, інформатика, біологія, історія тощо).

Як свідчать результати опитування, майже 70% респондентів обізнані щодо невербальної мови спілкування, але понад 80% мають потребу її опанувати. Це не дивно, оскільки тільки 57,41% опитаних учителів розуміється на невербальній мові учнів. При цьому 27,77% опитаних знають, що вони кінестетики, а від так їм із власних відчуттів відомі модальності кінестетичної репрезентації. Проте, такі відчуття, об'єктивно, недостатньо

розвинені в учителів з домінуючими візуальними (48,15%) та аудіальними (24,08%) репрезентаціями.

Разом із цим, у деяких дослідженнях було з'ясовано, що 83% інформації індивіди засвоюють за допомогою зору, 11% – за допомогою слуху, а 6% – за допомогою кінестетичних відчуттів (Аминов, 2006). Проте, якщо відповідні репрезентації проводилися за допомогою роздаткового матеріалу, кількість інформації, що засвоювалася за допомогою кінестетичних відчуттів різко зростала до 70%. Результати дослідження засвідчили, що презентації слід здійснювати таким чином, щоб обов'язково враховувалися репрезентативні можливості всіх учнів. Тобто, враховуючи особливості проведення online-уроків, у яких акцентовано представлені візуальні та аудіальні екстраполяції, саме опанування модальностей, що властиві кінестетикам, спроможне підвищити їхню загальну продуктивність.

Також слід наголосити на тому, що навчальна діяльність, яка здійснюється в online-форматі, стане більш ефективною, якщо вчитель буде використовувати певні предикати у власній розповіді. Так, для тих же кінестетиків такі предикати як «відчуваю», «доторкнулися», «вологий», «приємний», «солодкий» тощо є дуже важливими в описі тих подій або речей, які потребують значних когнітивних зусиль для свого розуміння. Наприклад, «Це викликає у нас неоднозначні *відчуття*, а тому потребує щоб ми до цього *доторкнулися*».

У розвитку навиків невербальної комунікації вчителів осторонь не можуть залишитися й репрезентації індивідів із домінуючими візуальними та аудіальними репрезентаціями. Дослідники (Аминов, 2006; Гпрькавець, 2015; Коццолино, 2009) виокремлюють для візуалів такі предикати, як «уявляємо», «бачимо», «прозора», «дивитися», «ясно» тощо. Наприклад, «Те, що ми *бачимо* проллє більше *світла* на розв'язання нашої задачі». Для аудіалів – «послухайте», «голосно», «говоримо», «почути»,

«ритмічно» та інші. Наприклад, «Треба працювати *ритмічно* й ми знайдемо правильне *рішення*».

Отже, для розвитку навиків невербальної комунікації вчителів і підвищення продуктивності проведення уроків в online-режимі, а також збільшення спроможності вчителя вживати невербальну мову у педагогічній діяльності з урахуванням домінуючих репрезентативних систем учнів, потрібно зробити наступне.

1. Скласти уявлення про власну домінуючу репрезентативну систему, з'ясувати ким насправді ти є – візуалом, аудіалом або кінестетиком, а потім формувати таке уявлення про інших.

2. Вивчити основні види жестикуляції, мімічних проявів і пантомімної активності індивідів, з урахуванням їхніх етнічних або національних особливостей.

3. Опанувати особливості невербальної поведінки інших, спостерігаючи за оточуючими людьми на вулиці, у транспорті, у кафе тощо.

4. Спробувати дивитися кінофільми без звуку, спостерігати за рухами кіногероїв та інтерпретувати їхню невербальну активність.

5. Навчитися вживати такі предикати у реченнях, що відповідають репрезентативним системам (модальностям) кінестетиків, аудіалів, візуалів і використовувати їх у режимі online-навчання, особливо тоді, коли для учнів виявляється найбільш складно зрозуміти навчальний матеріал.

Висновки.

1. У зв'язку з поширенням пандемії гострої респіраторної інфекції COVID-19 виникла необхідність проведення уроків у режимі online-навчання, але це породило проблему ефективності навчального процесу. Не всі учні виявилися спроможними у такому режимі якісно опанувати навчальний матеріал, а серед

учителів дехто був не готовими до продуктивної взаємодії у такому форматі.

2. Вирішення проблеми, що пов'язана з підвищення ефективності проведення уроків в режимі online-навчання, ми вбачаємо у розвитку навиків невербальної комунікації вчителів та їхньої спроможності вживати невербальну мову у педагогічній діяльності з урахуванням домінуючих репрезентативних систем учнів.

3. Роль невербальної комунікації у педагогічній діяльності сучасного вчителя суттєво зростає. Це зумовлює необхідність підвищеної уваги до його відповідної підготовки, опануванні ним продуктивних форм невербальної взаємодії, від яких значно залежить продуктивність навчальної діяльності, що відбувається в режимі online.

Перспективи проведення подальших досліджень полягають у з'ясуванні особливостей впливу невербальної мови спілкування під час освітнього процесу на рівні гендерної взаємодії.

Література

1. Аминов И. И. Психология делового общения. М.: Омега-Л, 2006. 304 с.
2. Айслер-Мертц К. Язык жестов. М. : «Эксмо», 2001. 184 с.
3. Барабанщиков В. А. Восприятие выражения лица. М.: Институт психологии РАН, 2009. 448 с.
4. Бирах А. Психология мимики. М.: Маркетинг, 2004. 152 с.
5. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. СПб. : «Речь», 1997. 324 с.
6. Вербер Р., Вербер К. Психология общения. СПб.: Прайм-Евроник, 2005. 320 с.
7. Волченко Л. П., Гарькавец С. О. Особливості формування соціально-нормативних уявлень старшокласників в

умовах суспільної кризи: [монографія]. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 200 с.

8. Гарькавец С. А. Психология невербального общения: [учебное пособие]. Северодонецк: Изд-во «Петит», 2015. 214 с.

9. Гарькавец С. А. Тактильно-кинестическая система человека и ее роль в межличностной коммуникации: [учебное пособие]. Луганск: Изд-во «Ноулидж», 2012. 184 с.

10. Канн-Калик В. А. Основы профессионально-педагогического общения. СПб.: Нева, 2002. 248 с.

11. Кнапп М. Л. Невербальная коммуникация. М.: Наука, 2007. 308 с.

12. Коццолино М. Невербальная коммуникация. Теория, функции, язык и знак. Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2009. 248 с.

13. Лабунская В. А. Психология невербального выражения личности. Ростов на/Д: Феникс, 2009. 340 с.

14. Леонтьев А. А. Психология общения. [3-е изд.]. М.: Смысл, 1999. 312 с.

15. Масюкевич Н. В., Кожуховская Л. С. Психология эффективного общения. Минск: Современ. шк., 2007. 384 с.

16. Новарро Дж., Пойнтер С. Громче слов. Как понять невербальные сигналы. М.: Попури, 2011. 288 с.

17. Пиз А. Язык телодвижений. Нижний Новгород: Ай Кью, 2009. 303 с.

18. Третьяченко В. В., Вереїна Л. В., Скляр П. П. Психологія ділового спілкування: [навчальний посібник]. Луганськ: Глобус, 2005. 268 с.

19. Хомич Е. О. Язык мимики и жестов. Х. : Харвест, 2008. 112 с.

20. Хромова С. Язык жестов. Ростов на/Д: «Владис», 2007. 416 с.

21. Хьюбер Ч. Первое впечатление. Язык мимики и жестов. М.: Аст-Пресс, 2006. 188 с.

References

1. Амынов Y. Y. Psikhohohyia delovoho obshchenyia. M.: Omeha-L, 2006. 304 s.
2. Aisler-Mertts K. Yazyk zhestov. M.: «Eksmo», 2001. 184 s.
3. Barabanshchykov V. A. Vospriiatye vyrazhenyia lytsa. M.: Ynstytut psikhohohyy RAN, 2009. 448 s.
4. Byrakh A. Psikhohohyia mymyky. M.: Marketynh, 2004. 152 s.
5. Byrkenbyl V. Yazik yntonatsyy, mymyky, zhestov. SPb.: «Rech», 1997. 324 s.
6. Verber R., Verber K. Psikhohohyia obshchenyia. SPb.: Praim-Evroznak, 2005. 320 s.
7. Volchenko L. P., Harkavets S. O. Osoblyvosti formuvannia sotsialno-normatyvnykh uiavlen starshoklasnykiv v umovakh suspilnoi kryzy: [monohrafiia]. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2016. 200 s.
8. Harkavets S. A. Psikhohohyia neverbalnoho obshchenyia: [uchebnoe posobye]. Severodonetsk: Yzd-vo «Petyt», 2015. 214 s.
9. Harkavets S. A. Taktylno-kynetycheskaia systema cheloveka y ee rol v mezhlychnostnoi kommunykatsyy: [uchebnoe posobye]. Luhansk: Yzd-vo «Noulydzh», 2012. 184 s.
10. Kann-Kalyk V. A. Osnovy professyonalno-pedahohycheskoho obshchenyia. SPb.: Neva, 2002. 248 s.
11. Knapp M. L. Neverbalnaia kommunykatsyia. M.: Nauka, 2007. 308 s.
12. Kotstsolyno M. Neverbalnaia kommunykatsyia. Teoryia, funktsyy, yazyk y znak. Kh.: Yzd-vo «Humanytarnyi Tsentr», 2009. 248 s.
13. Labunskaiia V. A. Psikhohohyia neverbalnoho virazhenyia lychnosty. Rostov na/D: Fenyks, 2009. 340 s.

14. Leontev A. A. Psykholohyia obshchenyia. [3-e yzd.]. M.: Smysl, 1999. 312 s.
15. Masiukevych N. V., Kozhukhovskaia L. S. Psykholohyia efektyvnoho obshchenyia. Mynsk: Sovrem. shk., 2007. 384 s.
16. Novarro Dzh., Pointer S. Hromche slov. Kak poniat neverbalnie syhnaly. M.: Popury, 2011. 288 s.
17. Pyz A. Yazik telodvyzhenyi. Nyzhnyi Novhorod: Ai Kiu, 2009. 303 s.
18. Tretiachenko V. V., Vereina L. V., Skliar P. P. Psykholohiia dilovoho spilkuvannia: [navchalnyi posibnyk]. Luhansk: Hlobus, 2005. 268 s.
19. Khomych E. O. Yazik mymyky y zhestov. Kh. : Kharvest, 2008. 112 s.
20. Khromova S. Yazik zhestov. Rostov na/D: «Vladys», 2007. 416 s.
21. Khiuber Ch. Pervoe vpechatlenye. Yazik mymyky y zhestov. M.: Ast-Press, 2006. 188 s.

Volchenko L.P.

Features of non-verbal communication in the teacher's activities and the problem of the effectiveness, of lessons in the online-learning mode

The article discusses the problem of the effectiveness of conducting lessons in the online learning mode and the dependence of its resolution on the teacher's mastery of productive forms of non-verbal communication. Various forms of non-verbal activity of an individual are analyzed and gestures, facial expressions, pantomime and paralinguistic are especially considered, which are the most important for increasing the productivity of semantic communication in the virtual space.

It was found that among teachers there is a significant part of those who need additional mastering of non-verbal communication

skills. There is a problem of non-verbal positioning of a teacher, their recognition of representational systems in the process of communication. It was found that a small number of teachers use non-verbal communication signs during online lessons.

It is noted that educational activities carried out in an online format will become even more effective if the teacher takes into account the paralinguistic features of his own speech and uses the necessary predicates in sentences when explaining complex educational material.

Ways of developing teachers' non-verbal communication skills and increasing the productivity of online lessons, as well as developing the teacher's abilities to use non-verbal language in pedagogical activities, taking into account the representative systems of students, are proposed.

Key words: *audial, visual, gestures, extralinguistic, kinesthetic, facial expressions, non-verbal communication, pantomime, paralinguistic, representational system.*

Волченко Лариса Петрівна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та психології Луганського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Сєвєродонецьк.

ФОРМИ ВІКТИМНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

ORCID: 0000-0002-2539-3838

У статті розглянута проблема віктимності особистості раннього юнацького віку. Аналізуються чотири форми віктимності, що виникають на підставі продукування чотирьох основних форм страху: віктимність шизоїдної особистості, віктимність депресивної особистості, віктимність особистості з нав'язливістю та віктимність істеричної особистості.

Зазначено, що стрижневою основою формування особистості у юнацькому віці є пошук соціальної орієнтації, усвідомлення себе часткою соціальної спільноти, вибір цілей майбутнього та засобів їхнього досягнення. Формування відбувається не тільки з середини, але й на підставі зовнішніх впливів, що породжують різні форми індивідуальної активності, які далеко не завжди можуть бути продуктивними та мати достатньо низький рівень віктимної модуляції.

З'ясовано, що юнакам з шизоїдним та істероїдним типами акцентуації характеру властива віктимна поведінка агресивної, активної та некритичної форм прояву. У сенситивних і психастенічних юнаків, як правило, переважає пасивна віктимна поведінка.

Ключові слова: акцентуації характеру, віктимність, депресивна особистість, істероїдна особистість, особистість з нав'язливістю, страх, шизоїдна особистість, юнацький вік.

Постановка проблеми. Виклики останнього часу значно збільшили невпевненість людей у своєму майбутньому, а наявні цивілізаційні небезпеки (наприклад, пандемія гострої респіраторної інфекції COVID-19, що викликана поширенням коронавірусу SARS-CoV-2), підвищили загальний рівень їхньої невротичності, тривожності, агресивності та навіть ксенофобії. При цьому за рахунок розвитку інформаційних технологій світ став значно меншим, що, з одного боку сприяє зближенню людей, а з іншого – збільшенню їхніх віктимних проявів, як на індивідуальному, так й груповому рівнях (наприклад, масові беспорядки у США, що спочатку виникли як мирні протести проти поліцейського насилля та проявів расизму, а потім вже переросли в активні деструктивні дії натовпу).

Проте, якщо дорослі певною мірою володіють досвідом протистояння небезпечним викликам, то, наприклад, юнаки, ще неспроможні повноцінно рефлексувати наявну соціальну турбулентність та не мають досвіду її конструктивного подолання. Як результат, це збільшує потенціал особистісних внутрішніх деструкцій та підвищує їхню віктимогенну вразливість, взагалі утворює умови для виникнення різних форм соціальних девіацій.

Але найбільш суттєвим є те, що неспроможність ефективного подолання небезпек породжує страхи, які потім стають супутниками життя, сприяють формуванню стійких девіантних проявів, підвищують загальний рівень віктимогенної уразливості особистості.

Отже натеper, проблема віктимізації юнацтва виявляється досить актуальною, якщо подивитися на неї скрізь призму сучасної інформатизації, зростаючого панування віртуальних соціальних мереж, у яких присутні кібербулінг, флеймінг, хейтинг та інші деструктивні інсталяції.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Період ранньої юності (у відповідності до періодизації Д. Б. Ельконіна

індивіди 15-17 років.) – це етап, на якому відбувається завершення фізичного дозрівання організму людини, що утворює для неї нову соціальну ситуацію розвитку. Саме в цей період відбувається вибір власного життєвого шляху, відбувається вступ до самостійного життя. Але цей шлях не є безпроблемним, а іноді має низку явних і латентних небезпек, що пов'язані не тільки з віковою кризою, яку потрібно здолати.

І. С. Кон зазначав, що центральною тенденцією психічного розвитку особистості у ранньому юнацькому віці є становлення готовності до життєвого самовизначення. Проте, прагнення не стільки до автономії від дорослих, скільки чіткого визначення власного місця у дорослому світі, що потребує розвитку інтегративних механізмів самосвідомості, вироблення світогляду та життєвої позиції. Крім цього, відбуваються переформування системи цінностей, криза ідентичності, пошук себе та свого майбутнього, що не може не впливати на соціальну активність юнацтва (Швалб, Муханова, 2005). При цьому, як ще раніше зазначав Л. С. Виготський, важливим є те, щоб юнаки та дівчата не запізнювалися з інволюційними процесами та набували подальшої соціальної зрілості.

Також зміни відбуваються в емоційній сфері юнаків і дівчат. Збільшується емоційне сприйняття, зростає емоційна відкритість та здібність до співпереживання. Взагалі у цьому віці отримує розвиток вся емоційна сфера особистості, відчуття стають більш зрілими, стійкими та глибокими (Волченко, Гарькавець, 2016; Кон, 1989; Швалб, Муханова, 2005). Але слід зауважити, що зворотній бік таких емоційних зростань можуть скласти ерзац-культурні екстраполяції, на кшталт екстравагантності в одязі, зачісці, приналежності до певної молодіжної субкультури тощо. А відсутність світоглядних переконань, їхня аморфність можуть призводити до того, що індивіди у юнацькому віці часто не можуть знайти свого місця у світі людських відносин, що сприяє

погіршенню їхнього психічного здоров'я (Волченко, Гарькавець, 2016; Кон, 1989; Личко, 2009; Швалб, Муханова, 2005). Власно Е. Еріксон період отроцтва та юності (12-18 рр.) визначав як етап особистісного самовизначення, ідентифікації – індивідуальної сірості та конформізму.

Юнаки та дівчата прагнуть визначити для себе, хто вони є для світу, яке місце вони в ньому посідають, де міра можливих їхніх спроможностей, якими вони є для інших тощо. Відповіді юнаки та дівчата знаходять на підставі когнітивного розвитку, накопичення та систематизації знань про світ, власної рефлексії. Але слід зазначити, що юнацький максималізм іноді призводить до того, що погляди та переконання можуть стати занадто категоричними та помилковими, що безпосередньо відіб'ється в їхній соціальній активності.

У цей період життя може закріпитися так звана дефіцитарна деформація особистості, що виникає у підлітковому віці. На думку Є. В. Руденський інтрапсихічна індукція дефіцитарна деформація особистості підлітка (ДДОП) виникає як наслідок дефекту інтерактивного культурогенезу особистості, що деформує інтрасуб'єктивний статус особистості, а психологічними індикаторами деформації інтрасуб'єктивності особистості підлітка стають: емоційний дискомфорт, когнітивні складнощі та соціальна некомпетентність. Якщо у підлітковому віці ми маємо деформований інтрасуб'єктивний статус особистості, то у період ранньої юності це вже значно ускладнює процес формування у юнаків і дівчат просоціальних репрезентацій та установок соціально-нормативного змісту.

Разом із цим, пошук соціальної орієнтації особистості, усвідомлення себе часткою соціальної спільноти, вибір власного майбутнього стосовно соціального положення та засобів його досягнення виявляє стрижневу сутність формування особистості у юнацькому віці. Але формування відбувається не тільки з

середини, але й на підставі зовнішніх впливів. При цьому внутрішнє може зіштовхуватися з зовнішнім та на підставі конвергенції породжувати різні форми індивідуальної активності. Ці форми активності далеко не завжди можуть бути продуктивними та мати низький рівень віктимної модуляції.

Отже, ми пропонуємо розглянути прояви віктимності особистості у ранньому юнацькому віці на підставі чотирьох основних форм страху (Ріман, 2000), а саме: віктимність шизоїдної особистості, віктимність депресивної особистості, віктимність особистості з нав'язливістю та віктимність істеричної особистості.

Мета статті – дослідити прояви чотирьох форм віктимності особистості раннього юнацького віку, що базуються на чотирьох основних формах страху та з'ясувати їхню поведінкову модуляцію.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Зазначимо, що віктимність визначається як набуті від народження та такі, що формуються при життєво фізичні, психічні та соціальні ознаки, що за певних умов життєдіяльності підвищують схильність людини до перетворення в жертву, як у вузькому (кримінологічному), так й широкому (техногенних катастроф, природних катаклізмів тощо) сенсі.

У попередніх наукових студіях ми з'ясували, що чотири форми віктимності особистості мають власне змістовне наповнення. *Шизоїдна форма віктимності особистості* характеризується високим рівнем егоїзму, що проявляється у зневажанні інтересів і цінностей інших, низькому рівні розвитку емоційного інтелекту, а у конфліктах – агресивним поведінням з опонентами.

На рівні підвищеної чутливості у шизоїдів виникають проблеми у взаємовідносинах з оточуючими, спостерігається слабка соціальна адаптація, а на рівні егоїзму вони рахуються тільки з власними інтересами та нехтують інтересами оточуючих. Оскільки шизоїди притримуються «моралі володаря» вони з

презирством ставляться до тих, хто відповідає загальноприйнятим моральним принципам, вважають такі дії слабкістю, боягузством або браком мужності. На рівні аутсайдерства це «мірило всіх речей», коли доходить діло до гордовитості та самообожнювання. З збільшенням амплітуди розладу можуть виникати деструктивні дії, що не просто зневажають права інших, але й стають перепорою на шляху їхнього існування. Тобто шизоїди своїм ставленням налаштовують інших проти себе й тим самим підвищують рівень власної віктимогенної вразливості. Серед жертв кримінальних зіткнень як раз багато особистостей шизоїдного типу, а ще більше їх серед жертв убивств (Ривман, 2002).

Депресивна форма віктимності особистості змістовно представлена пасивними очікуваннями, невимогливістю до життя, підвищеною навіюваністю та залежністю від інших, слабкістю вольових проявів, різними формами адикції (алкоголізація, наркоманія тощо). Ця форма розвивається у площині «люби ближнього більше, ніж самого себе», що оточуючи дуже часто використовують на свою користь, а індивід-депресант потрапляє у складні життєві ситуації. При цьому, депресивні особистості посилюють негативні прояви від підвищеної соромливості до комфортності, пасивного сприйняття та невимогливістю до життя. Саме пасивне очікування та невимогливість до життя призводять до алкоголізації, наркоманії таких індивідів та підвищують їх віктимну уразливість. Оточуючі, що спостерігають руйнування особистості можуть використовувати це на власну користь. Наприклад, представники так званих деструктивних сект і культів, що пропанують допомогу таким індивідам, а навзаєм вимагають переписати на них наявне майно. Останнього часу депресивні особистості стали «здобиччю» так званих хантерів за людськими головами.

У юнацькому віці найбільшими депресантами виявляються індивіди з сенситивною акцентуацією, оскільки їм властиві

надмірна вразливість та артикульоване відчуття власної недостатності або неповноцінності.

Нав'язлива форма віктимності особистості характеризується підвищеною агресивністю, емоційною збудливістю, догматичністю та авторитарністю, схильністю використовувати деструктивну фантазію, породжувати міжособистісні та внутрішньогрупові конфлікти. Особистості з нав'язливістю (обсесією) схильні до відсторонення від дійсності, продукуванню ворожих установок до інших. У повсякденному житті нав'язливості особистості обмежують її життєві можливості. Спроби не піддаватися нав'язливості викликають у такого індивіда відчуття тривоги та страху. Чим більше натиску у боротьбі, тим сильніше страх, що стає причиною помилок і невдач. Це ще більше обмежує життєвий простір, а вторгнення в нього інших сприймається з підвищеною ворожістю. Отже збільшується рівень віктимної уразливості obsesianta, а використання деструктивної фантазії, про яку писала Д. Рейнуотер, абсолютизує його віктимні інсталяції у взаємодії з оточуючими.

Часто особистість з нав'язливістю спрямовує свою агресію на інших, стверджуючі, що вона захищає норми моралі або ідейні переконання, а воля до влади, що виходить з потреби володарювати та підкорятися силі, артикулює аспекти децидивної віктимності. Obsesianty віддають перевагу тим професіям, що надають їм можливість легалізувати власну агресивність в ім'я порядку, закону, авторитету тощо. Не дивно, що з такою мотивацією достатньо багато політиків, військових, правоохоронців, чиновників і навіть педагогів, які достатньо часто стають жертвами власних егоїстичних проявів.

Слід зазначити, що параноїдальний тип у юнацькому віці проявляється ще дуже слабо. Найбільш він продукує у 30-40 рр., тобто у період соціальної зрілості (Личко, 2009). Проте, як ми вважаємо, психастенічний тип певною мірою відповідає

обсесійним інсталяціям, оскільки у юнаків з такими акцентуаціями є доволі поширеними нав'язливі страхи, тривоги, застереження тощо.

Істеричній формі віктимності особистості властиві надмірна наполегливість щодо реалізації власних інтересів, нехтування правами оточуючих, марнославство, невизнання власної провини та перекладення її на інших, а також такий індивід схильний до аморальних та асоціальних вчинків, що стають причинами міжособистісних конфліктів.

Істеричні особистості дуже рідко вчаться на власних помилках, а в протилежність депресивним особистостям, схильним звинувачувати у всьому себе, заперечують свою провину або намагаються перекласти її на інших. Такі індивіди є дуже марнославними, а тому готові вчиняти аморальні та асоціальні вчинки, використовувати шахрайські схеми для реалізації егоїстичних інтересів. Це зіштовхує їх з оточуючими, породжує міжособистісні та внутрішньогрупові конфлікти, в яких реалізується їхня віктимність.

Слід зазначити, що на етапі задоволення нарцисичної потреби у самоствердженні істерики продукують підвищену агресію, оскільки бажають захопити «чужу територію», що пов'язано з порушення різних соціальних норм і навіть таких, як проксемічні норми спілкування (Гарькавець, 2019). При цьому агресивні реакції є дуже гнучкими, спонтанними, з різною амплітудою проявів. Іноді агресія приймає архаїчні форми «рушійної бурі», але якщо у шизоїдів це прояв почуттів екзистенціальної загрози їх сутності, то у істериків це прояв потреби у театральності, у тому, щоб справити враження на оточуючих. Таке інтриганство підвищує віктимність особистості, оскільки завжди пов'язано з міжособистісними конфліктами, в яких опоненти можуть використовувати різні форми деструктивної активності.

Разом із цим, події останнього часу засвідчили поширення зазначених форм неврозів в українському суспільстві, у тому числі серед особистостей юнацького віку. Достатньо проаналізувати те, як вони ставляться до пандемії COVID-19, щоб зрозуміти – шизоїдів вона збуджує (здебільшого заперечують існування пандемії), депресивних вганяє у ступор (втрачають віру у спроможність людства протистояти пандемії), індивіди з нав'язливими станами як завжди стають найбільшими прихильниками теорії змови, а істеричні особистості завзято та голосно коментують кризові події у віртуальних соціальних мережах.

Наші емпіричні студії були побудовані за певним алгоритмом, що передбачав з'ясування схильності юнаків до віктимної поведінки (методика «Схильність до віктимної поведінки» О. О. Андроннікової), патохарактерологічних особливостей їхнього розвитку (методика ПДО А. Є. Лічко) та наявних проявів форм віктимності, що пов'язані з продукуванням тих або інших форм страху. Ще раз зауважимо, що Ф. Ріман виокремлював чотири особистісні структури, що відбивають психічну норму з певними акцентуаціями, виводять невротичні варіанти особистості, які у глибинній психології описані як чотири великі форми неврозів: шизоїдія, депресія, невроз нав'язливості та істерія (Ривман, 2002: 27-28).

Результати емпіричного дослідження представлено на рис. 1 та у відповідній таблиці.

Серед юнаків, індивіди з шизоїдним типом акцентуації характеру продукують найбільший відсоток агресивної віктимної поведінки ($r=0,49\div 0,57$; $p\leq 0,05$). Внаслідок власної агресії (наприклад, напад, кривдження, знущання тощо), такими юнаками створюються умови (втрачають контроль над ситуацією або їхня жертва продукує мобілізацію зусиль щодо власного захисту), за яких вони перетворюється на жертву.

Рис. 1. Результати емпіричного дослідження щодо розподілу випробуваних-юнаків (N=68)

Більше того, як вже зазначалося, шизоїдна форма віктимності особистості супроводжується високим рівнем прояву егоїзму, зневажанням інтересів і цінностей інших, низьким рівнем розвитку емоційного інтелекту, високим рівнем конфліктності. Дещо меншою агресивною віктимною поведінкою проявляється серед істероїдних юнаків і майже зовсім невиразна у індивідів із сенситивною та психастенічною акцентуаціями.

Активна віктимна поведінка значно поширена серед юнаків з істероїдним типом акцентуації характеру ($r=0,53 \div 0,51$; $p \leq 0,05$). Такі юнаки часто поводять себе ризиковано, проявляють нерозумну активність, що стає небезпечною як для самого індивіда, так і для оточуючих. При цьому вони як правило заперечують свою провину або намагаються перекласти її на інших.

Гіперсоціальна (ініціативна) віктимна поведінка не є поширеною серед юнаків ($r=0,41 \div 0,63$; $p \leq 0,05$). Тільки незначна кількість юнаків з істероїдною акцентуацією виявляли підвищену

принциповість та чутливість до проблем іншим, що ставало причиною їхньої віктимогенної вразливості. Більше того у випробуваних такий тип віктимної поведінки перетинається з активною віктимною поведінкою, та вони є тими, хто вже реалізував власну віктимність.

Таблиця

Результати дослідження за методикою «Схильність до віктимної поведінки» О. О. Андроннікової та ПДО А. Є. Лічко (N=68)

Типи віктимної поведінки	Типи акцентуацій характеру юнаків, що співставленні з чотирма формами неврозів (у %)			
	Шизоїдний тип	Сенситивний тип	Психостенічний тип	Істероїдний тип
Агресивна віктимна поведінка	29,4	2,94	4,41	17,64
Активна віктимна поведінка	14,7	-	1,47	31,3
Гіперсоціальна (ініціативна) віктимна поведінка	4,41	-	-	13,23
Пасивна віктимна поведінка	-	17,64	14,7	-
Некритична віктимна поведінка	16,17	4,41	-	23,52
Реалізована віктимність	17,64	14,7	16,17	22,05

Пасивна віктимна поведінка властива юнакам з сенситивним ($r=0,54 \div 0,50$; $p \leq 0,05$) і психастенічним ($r=0,43 \div 0,66$;

$p \leq 0,05$) типом акцентуацій. Такі випробувані неспроможні надати дієвий супротив та часто мають установку на безпорадність. Зазначимо, що ця безпорадність є навченою. М. Селігман визначив, що навчена безпорадність є результатом: відсутності досвіду власної автономії у дитинстві (гіперопіка з боку батьків); досвіду тривалого спостереження за іншими, які знаходилися у стані безпорадності (наприклад, телевізійні сцени про беззахисних жертв); досвіду переживання несприятливих подій, набуття негативного досвіду щодо можливості контролю подій власного життя та перенос їх на інші ситуації (наприклад, негаразди у школі, смерть близьких тощо).

Некритична віктимна поведінка виявилася найбільш поширеною у юнаків з істероїдним ($r=0,44 \div 0,59$; $p \leq 0,05$) і шизоїдним ($r=0,39 \div 0,66$; $p \leq 0,05$) типом акцентуації. Такі юнаки є необачними, у них присутня притупленість відчуття небезпеки, невміння правильно оцінювати життєві ситуації. Проте, якщо істероїди є дуже марнославними та часто використовують шахрайські схеми для реалізації егоїстичних інтересів, що зіштовхує їх з оточуючими, породжує міжособистісні та внутрішньогрупові конфлікти, в яких реалізується їхня віктимність, то шизоїди власним некритичним ставленням спроможні налаштувати інших проти себе й тим самим підвищують рівень власної віктимогенної вразливості.

Ствердно, кожна форма невротичного страху є причиною тих або інших особистісних проблем, що розширюють можливості реалізації індивідуальної віктимності, як в евентуальному, так й децидивному напрямку. Але страхи не тільки підводять нас до провалля, але й зберігають від зла, а також можуть стати чинником нашого інтелектуального та соціального розвитку. Пам'ятаємо ніцшеанське – «Все, що нас не вбиває, робить нас сильнішими». Тому пережив і здолав страх, людина стає досвідченою, у неї виникають нові вимоги до життя, розкриваються нові можливості.

З кожної віктимної ситуації ми можемо вийти більш стійкими та сильнішими, якщо впораємося з нею продуктивно.

Отже, ми можемо зробити такі **висновки**.

1. Результати дослідження надають підстав стверджувати, що прояви чотирьох форм віктимності особистості у ранньому юнацькому віці, що базуються на чотирьох основних формах страху мають такі модуляції, як агресивна, активна, некритична та пасивна поведінки. Три перші, переважно властиві юнакам із шизоїдним та істероїдним типом акцентуації характеру, а остання з сенситивною та психастенічною акцентуаціями.

2. Незважаючи на те, що кожна форма невротичного страху є причиною тих або інших особистісних проблем і може виступати чинником підвищеної віктимогенної вразливості індивіда, саме подолання страху сприяє тому, що такий юнак стає сильнішим і досвідченішим, розкриває для себе нові особистісні можливості. Звідси важливо, щоб юнаки мали розвинене уявлення щодо проявів страху та їхнього зв'язку з індивідуальною віктимністю, оскільки це сприяє їхньому особистісному зростанню та набуттю досвіду продуктивного існування у соціумі.

Перспективи проведення наукових студій полягають у з'ясуванні особливостей прояву чотирьох форм віктимності особистості, як на гендерному рівні, так й поглибленому віковому розподілі індивідуумів.

Література

1. Анронникова О. О. Психологические факторы возникновения виктимного поведения подростков : дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Новосибирск, 2005. 213 с.

2. Волченко Л. П., Гарькавец С. О. Особливості формування соціально-нормативних уявлень старшокласників в умовах суспільної кризи: [монографія]. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 200 с.

3. Выготский Л. С. Педагогическая психология. М.: АСТ: Астрель: Хранитель, 2008. 671 с.

4. Гарькавец С. О. Проблема віктимності особистості та її психологічні класифікації // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. №2 (49). С. 79-90.

5. Гарькавец С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: [монографія]. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2010. 343 с.

6. Гарькавец С. О. Психологія підліткової віктимності: [монографія]. Луганськ: вид-во «Ноулідж», 2013. 175 с.

7. Кон И. С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 255 с.

8. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. СПб.: Речь, 2009. 256 с.

9. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. М.: Изд-во Эксмо, 2006. 1008 с.

10. Рейнуотер Д. Это в ваших силах. Как стать собственным психотерапевтом. М.: Прогресс, 1992. 240 с.

11. Ривман Д. В. Криминальная виктимология. СПб.: Питер, 2002. 304 с.

12. Римап Ф. Основные формы страха. [пер. с нем. Э. Л. Гушанского]. М.: Алетея, 2000. 336 с.

13. Руденский Е. В. Дефицитарная деформация личности подростка как критерий виктимности: Концепция и программа социально-психологического исследования. Новосибирск: Изд-во НГПУ, 1999. 44 с.

14. Селигман М. Как научиться оптимизму: Измените взгляд на мир и свою жизнь. М.: Альпина Паблишер, 2018. 544 с.

15. Швалб Ю. М., Муханова И. Ф. Возрастная психология: [Учеб. пособие для студентов вузов и практических психологов]. Донецк: Норд-Пресс, 2005. 304 с.

16. Эльконин Д. Б., Дубровин И. В. Психология формирования личности и проблемы обучения. М.: Педагогика, 1980. 168 с.

17. Эриксон Э. Детство и общество. СПб.: Университетская книга, 1996. 592 с.

18. Wallace H. Victimology, legal, psychological, and social perspectives. Boston, Mass, USA.: Allyn and Bacon, 1998. 468 p.

References

1. Anronnykova O. O. Psykholohycheskye faktory vznynkovenyia vyktymnoho povedenyia podrostkov : dyss. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.01. Novosybyrsk, 2005. 213 s.

2. Volchenko L. P., Harkavets S. O. Osoblyvosti formuvannia sotsialno-normatyvnykh uiavlen starshoklasnykiv v umovakh suspilnoi kryzy: [monohrafiia]. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2016. 200 s.

3. Vyhotskyi L. S. Pedahohycheskaia psykholohyia. M.: AST: Astrel: Khranytel, 2008. 671 s.

4. Harkavets S. O. Problema viktymnosti osobystosti ta yii psykholohichni klasyfikatsii // Teoretychni i prykladni problemy psykholohii : zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2019. № 2 (49). S. 79-90.

5. Harkavets S. O. Sotsialno-normatyvnyi konformizm osobystosti u psykholohichnomu vymiri: [monohrafiia]. Luhansk: Vyd-vo «Noulidzh», 2010. 343 s.

6. Harkavets S. O. Psykholohiia pidlitkovoii viktymnosti: [monohrafiia]. Luhansk: vyd-vo «Noulidzh», 2013. 175 s.

7. Kon Y. S. Psykholohyia rannei yunosty. M.: Prosveshchenye, 1989. 255 s.
8. Lychko A. E. Psykhopatyy y aktsentuatsyy kharaktera u podrostkov. SPb.: Rech, 2009. 256 s.
9. Malkyna-Piykh Y. H. Psykholohyia povedeniya zhertvy. M.: Yzd-vo Eksmo, 2006. 1008 s.
10. Reinuoter D. Eto v vashykh sylakh. Kak stat sobstvennym psykhoterapevtom. M.: Prohress, 1992. 240 s.
11. Ryvman D. V. Krymynalnaia vyktymolohyia. SPb.: Pyter, 2002. 304 s.
12. Ryman F. Osnovnye formy strakha. [per. s nem. E. L. Hushanskoho]. M.: Aleteia, 2000. 336 s.
13. Rudenskyi E. V. Defytsytarnaia deformatsyia lychnosty podrostka kak kryteriy vyktymnosti: Kontseptsyia y prohramma sotsyalno-psykholohycheskoho yssledovaniya. Novosybyrsk: Yzd-vo NHPU, 1999. 44 s.
14. Selyhman M. Kak nauchytsia optymyzmu: Yzmenyete vzghliad na myr y svoiu zhyzn. M.: Alpyna Pablysher, 2018. 544 s.
15. Shvalb Yu. M., Mukhanova Y. F. Vozrastnaia psykholohyia: [Ucheb. posobye dlia studentov vuzov y praktycheskykh psykholohov]. Donetsk: Nord-Press, 2005. 304 s.
16. Elkonyn D. B., Dubrovyn Y. V. Psykholohyia formyrovaniya lychnosty y problemy obucheniya. M.: Pedahohyka, 1980. 168 s.
17. Erykson E. Detstvo y obshchestvo. SPb.: Unyversytetskaia knyha, 1996. 592 s.
18. Wallace H. Victimology, legal, psychological, and social perspectives. Boston, Mass, USA.: Allyn and Bacon, 1998. 468 p.

Harkavets S.O.

Forms of personality victimization in early adolescence

The article deals with the problem of victimization of the personality of early adolescence. The article analyzes four forms of victimization that arise on the basis of the production of four main forms of fear: victimization of a schizoid personality, victimization of a depressive person, victimization of a person with obsessions and victimization of a hysterical person.

It is noted that the pivotal basis of personality formation in adolescence is the search for social orientation, awareness of oneself as a part of a social community, the choice of future goals and ways to achieve them. Formation is carried out not only from nature, but also on the basis of external influences that give rise to various forms of individual activity, which can't always be productive and have a sufficiently low level of victim modulation.

It has been established that young men with schizoid and hysteric type of character accentuation are characterized by victim behavior of various forms of manifestation (aggressive, active, uncritical), and sensitive and psychasthenic young men, predominantly, passive victim behavior.

Key words: *character accentuation, victimization, depressed personality, hysterical personality, obsessive personality, fear, schizoid personality, adolescence.*

Гарькавець Сергій Олексійович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк.

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ФАХІВЦЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

ORCID: 0000-0001-5164-3522

Інтенсивні технологічні трансформації, якісне та кількісне вдосконалення соціальної, політичної та економічної підсистем суспільства, підвищують вимоги до особистості фахівця та посилюють актуальність проблеми формування мотивації до ефективного виконання професійних обов'язків. Стаття містить теоретичний аналіз та обґрунтування специфіки формування професійної мотивації фахівця до діяльності в особливих умовах.

Обґрунтовано, що професійна діяльність працівників екстремального профілю висуває високі вимоги до системи мотивів особистості. З-поміж мотиваційних чинників професійного зростання фахівців найбільше значення відведено тим, що сприяють усвідомленню соціальної значущості їхньої діяльності й забезпечують особистісний розвиток. Здійснений теоретичний аналіз наукової літератури дозволив обґрунтувати припущення, що професійна мотивація зароджується й формується на основі трудової, але під час опрідметнення мотивів і цілей конкретної професійної діяльності. Розвиток означеного конструкту забезпечується шляхом накопичення індивідуального досвіду, опанування професії, зростання показників професіоналізму та взаємної кореляції з особистісними особливостями суб'єкта праці. Доведено, що ефективність професійної діяльності безпосередньо пов'язана зі змістом і рівнем інтенсивності проявів мотивів, цілей, умов і способів виконання професійних обов'язків, котрі можуть відрізнятися

залежно від етапу професійного становлення працівника. Водночас, відстежено деструктивний вплив екстремальних умов праці на професійну мотивацію фахівця, процес досягнення мети і визначну роль не лише у рівні прояву і змісті професійних намірів, а й у способі їх реалізації.

Обґрунтовано, що складність виконання професійних обов'язків, пов'язана барком часу та інформації, непередбачуваність та небезпечність умов праці, нерегламентований характер праці фахівців екстремального профілю посилює увагу до взаємозв'язків між психологічним станом особистості, розвитком її мотиваційної сфери й результатами та ефективністю професійної діяльності.

***Ключові слова:** особистість, фахівець екстремального профілю, стимул, мотив, професійні обов'язки, особливі умови праці.*

Постановка проблеми. Нині одне із ключових завдань психологічної царини полягає в розв'язанні проблеми ефективного виконання обов'язків фахівцями та пошуку орієнтирів для досягнення професійних цілей. Відтак, процес формування мотивації фахівців до професійної діяльності, а також зміст і функції мотиваційної сфери є альтернативним напрямом розв'язання означеної суперечності. Аналізуючи професійну діяльність в особливих умовах варто наголосити на тому, що її результативність та ефективність значною мірою залежить не лише від якості знань, набутих навичок та сформованих компетентностей фахівця під час професійної підготовки, а й від сукупності індивідуальних психологічних особливостей, сформованої зацікавленості до обраної професії, бажання працювати, особистого визнання значущості професії. Відтак, система мотивації особистості може не лише забезпечувати успішність процесу її професійного становлення, а й визначати

результати роботи кожного окремого фахівця та організаційної структури загалом (Ковальчук, 2017). Враховуючи специфіку сучасних економічних та політичних перетворень в країні та зростання кількості й складності наслідків надзвичайних ситуацій, особливого значення набуває проблема формування мотивації до виконання професійних обов'язків в особливих умовах. Емпіричні дослідження та теоретичний супровід означеного процесу слугуватиме підґрунтям для розробки конструктивних механізмів організації та психологічного забезпечення вмотивованого виконання професійних обов'язків і завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складність професійної діяльності в особливих умовах полягає у негативному впливі екстремальних чинників різноманітного походження, різноманітності професійних завдань та високих вимогах до фізичної і психологічної готовності фахівця, що перекликається із структурою особистості фахівця та його системою професійної мотивації. Фундаментальні наукові праці С. Рубінштейна, Н. Завалової, В. Марищука, В. Пономаренка, Ж. Піаже та інших присвячені з'ясуванню ролі мотивації у процесі забезпечення ефективності й безпеки праці. Окрема кореляція відстежується між системою мотивів та стійкістю особистості до впливів стресогенних чинників, а також із якістю засвоєння знань і ефективністю процесу адаптації до професійної діяльності загалом. Означені зв'язки обґрунтовані комплексним характером системи мотивації і єдністю його змістового і динамічного аспектів, які висвітлено у працях В. Асєєва. Значну увагу у наукових розвідках Г. Костюка, Р. Немова та інших присвячено феномену професійної мотивації особистості, а принципи активності суб'єкта професійної діяльності – виступили предметом досліджень К. Альбуханової-Славської, О. Єлісєєва та інших. Вплив ситуаційних чинників на систему професійної мотивації розкрито у працях Є. Ільїна, а специфіку формування мотивації до різноманітних видів

професійної діяльності окреслено у працях О. Сидоренко та В. Климчука (Тімченко, 2003). З-поміж вітчизняних науковців, які вивчають особливості мотивації до виконання професійної діяльності варто відзначити С. Занюка, Н. Іванову, О. Кальчука, С. Склярова та інших (Скляров, 2017). Однак поза увагою науковців залишають проблеми формування системи професійної мотивації у фахівців, що задіяні у професійній діяльності з підвищеним рівнем небезпеки.

Мета статті полягає у теоретичному висвітленні й обґрунтуванні взаємозв'язків процесу формування мотиваційної сфери особистості фахівця до діяльності в особливих умовах.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Мотивація професійної діяльності фахівця слугує і процесом, і результатом формування окремих професійно значущих мотивів. Виникнення і розвиток означених мотивів обумовлюється усвідомленням фахівця соціальної значущості його професійної діяльності, реалізацією власного потенціалу і можливостей шляхом виконання професійних обов'язків, а також завдяки суспільному визнанню небезпечності конкретного виду діяльності й відповідною системою її стимуляції.

Теоретико-емпіричний аналіз змісту професійної мотивації особистості дозволив науковцям сформулювати декілька ключових визначень означеного феномену. Мотивація як процес формування мотиву має декілька науково-обґрунтованих теорій. Зокрема, В. Романов мотивацію трактує як процес взаємного впливу фахівця і професійної ситуації, що призводить до розробки і закріплення поведінкової стратегії. Натомість Р. Немов пропонує зіставляти поведінкові альтернативи і на основі цього здійснювати вибір і приймати рішення, формуючи таким чином систему мотивації. Формування мотиву як першооснови вчинку розглядає Є. Ільїн (Ковальчук, 2017).

Мотивацію як детермінацію поведінки аналізують С. Занюк, Е. Десі, А. Колот та інші. Представники означеного напрямку пояснюють мотивацію, потреби і стимули фахівців як детермінанти поведінки; наголошують на потребі фахівця в самодетермінації і компетентності; визначають мотивацію як сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, що визначають поведінку фахівця, її форми, спонукають до діяльності, забарвлюють її чіткою спрямованістю і орієнтують на досягнення особистих професійних цілей і цілей організації (Климчук, 2018).

Мотивація як спонукування, згідно теорії С. Крилова, обумовлює вибір професії і передбачає тривале виконання професійних обов'язків. М. Мескон наголошує, що мотивація – це самоспонукування й залучення інших до професійної діяльності з метою досягнення професійних цілей і виконання поставлених завдань. В. Нестерчук пропонує доповнити попередньо згадану теорію системою мотивів, потреб, захоплень та інтересів фахівців (Склярів, 2017).

Якщо мотивація – це сукупність причин і чинників, то їх взаємодія визначається ситуацією взаємного впливу суб'єкта професійної діяльності і середовища (за Х. Хекхаузенем), або ж сукупністю зовнішніх і внутрішніх детермінант, які тривалий час діють на свідомість фахівця (за С. Максименко). Більшого рівня індивідуалізації системи мотивів у науковій теорії відводить М. Єнікеєв, який наголошує на неповторній комбінації чинників, що й визначають особливості й способи професійної поведінки фахівця (Климчук, 2018).

Мотивація як сукупність мотивів, що здійснюють вплив на професійну поведінку особистості виступає предметом досліджень А. Колота. Науковець О. Музика систему стійких професійних мотивів пояснює як відображення особистісних трансформацій сукупності індивідуальних та соціальних детермінант у формі творчої спрямованості особистості фахівця (Кальчук, 2008).

Мотивацію як етап процесу когнітивного розвитку особистості пропонує розглядати О. Джон, стверджуючи, що особистість самостійно створює власні стандарти й визначає цілі, які й слугують підґрунтям для комбінації професійних дій. О. Бандура наголошує, що домінуюча частина феномену мотивації зумовлена когнітивними процесами, які здійснюються особистістю (Венедіктов, 2004).

Відсутність єдиного визначення феномену мотивації свідчить про його багатогранність і складність, однак можемо узагальнити, що мотивація як процес зумовлена розмаїттям чинників, що впливають на професійну діяльність фахівця й визначають її специфіку. Емпіричний аналіз детермінант, що сприяють підвищенню рівня мотивації фахівців, дозволив науковцям виокремити перелік найбільш ефективних, серед яких (Склярів, 2017): почуття гордості за власні й колективні досягнення; суб'єктивне відчуття задоволеності від виконуваної роботи; усвідомлення можливості професійного зростання і побудови кар'єри або ж просування кар'єрними сходами; радість від оволодіння новими способами виконання професійних обов'язків.

Ці та інші чинники зумовлюють у фахівців спектр позитивних переживань, а сформована система внутрішніх переконань, позитивне ставлення до професії, усвідомлення її значущості як для себе особисто, так і для суспільства загалом – позитивно відображаються на якості виконання професійних обов'язків. З-поміж мотиваційних чинників професійного становлення фахівців профілю ризикованих професій найбільш значущими виступають ті, що зумовлюють усвідомленість існування особистості й сприяють її зростанню. Відтак, можна висловити припущення, що процес формування професійної мотивації ґрунтується на прояві намірів і внутрішнього прагнення до виконання професійних обов'язків. Для фахівця в особливих

умовах праці важливо, щоб мотив і цілі діяльності були предметними і відображались на умовах і способах виконання професійних обов'язків, з урахуванням впливу особистісних особливостей суб'єкта професійної діяльності. Так само припускаємо, що ефективність професійної діяльності фахівців небезпечних професій зв'язана зі змістом та рівнем інтенсивності прояву мотивів, умов, цілей та способів виконання професійних обов'язків, які можуть відрізнятися залежно від етапу професійного становлення та власне кваліфікації фахівця.

Загалом система мотивів слугує багатofункціональним джерелом для окремих вчинків фахівця та його професійної поведінки, спонукаючи і регулюючи його діяльність. Зрозуміло, формування й розвиток професійної мотивації покликане спонукати до конструктивної організації діяльності, її регуляції й корекції. Відтак, основні функції мотивів фахівця до професійної діяльності є наступні (Іванова, 2016):

спонукальна – спрямована на актуалізацію намірів фахівця виконувати професійні обов'язки та активацію конкретної поведінки щодо їх реалізації;

організаційна – покликана визначити імовірні способи дій з метою реалізації актуальних професійних мотивів для досягнення конкретних цілей;

регуляторна – обґрунтовує доцільну професійну поведінку, активує та спрямовує професійні дії, що необхідні для задоволення конкретних потреб та реалізації відповідних мотивів;

корегувальна – функція, що забезпечує оптимальну організацію професійних дій та, в міру потреби, їх комбінацію, залежно від домінуючого для особистості мотиву.

Діяльність фахівців екстремальних професій висуває до системи мотивації особистості високі вимоги. Емпіричні дослідження професійних мотивів фахівців ризикованих професій дозволили проранжувати їх за значущістю наступним чином

(Скляров, 2017): надання допомоги людям; прагнення до ризику і небезпеки; приклад для наслідування у близькому оточенні; схильність і задатки до виконання військових обов'язків; прагнення до морального задоволення від виконання професійних обов'язків; перспектива стабільної зарплатні та отримання пільг.

Характер системи мотивів досвідчених фахівців ризикованих професій пов'язаний з високим рівнем емоційної резистентності, вольового самоконтролю, інтелекту, творчої спрямованості й інтернальним характером особистості. Способи задоволення професійних потреб і управління мотивацією фахівців науковці умовно поділяють на три групи (Киричук, 2015):

- 1) організаційно-адміністративні;
- 2) матеріальні;
- 3) соціально-психологічні.

Більш детальний опис методів і їхніх функцій у системі мотивації фахівців наведений у таблиці 1.

Таблиця 1

Методи управління мотивацією

№ п/п	Групи методів	Функції методів в системі мотивації	Приклад
1.	Організаційно-адміністративні	Орієнтація на поведінкову мотивацію, що містить: спрямованість на загальну культуру професійної діяльності, почуття обов'язку у фахівця, усвідомлена	З-поміж методів у категорії адміністративних вирізняють: закони, накази, устави, інструкції та правила, тобто нормативно-правове забезпечення професійної діяльності.

		необхідність трудової дисципліни, прагнення фахівця працювати в певній сфері.	
2.	Матеріальні	Вплив означеної категорії методів на систему мотивації і професійну поведінку фахівця зумовлений суб'єктивним відчуттям справедливості під час зіставлення витрачених ним ресурсів і їх матеріальною компенсацією.	Зарплатня і премія (або ж додаткові фінансові виплати), пенсійне накопичення, залучення до сфери прибутків шляхом оплати навчання власне фахівця або його дітей, безвідсоткове кредитування для придбання нерухомості (житло, автомобіль), пільги для закупівлі продуктів харчування або для пересування громадським транспортом, оплачувана відпустка або фінансування відпочинку та інше.

3.	Соціально-психологічні	<p>Кореляція означеної категорії методів і мотивації фахівця ґрунтується на зв'язку професійної поведінки та соціальних стосунків, зумовлюється моральним і психологічним впливом. За допомогою соціальних контактів активується сукупність патріотичних почуттів, загострюється потреба у виконанні громадянських обов'язків, регулюється система ціннісних орієнтацій шляхом оновлення системи</p>	<p>Група методів ґрунтується на використанні моральної стимуляції до праці і здійсненні впливу на особистість фахівця з метою видозміни завдання в усвідомлений обов'язок або ж у внутрішню потребу особистості у визнанні й вдячності. Результатом застосування цих методів мають бути персональні нагороди, грамоти, подяки тощо.</p>
----	------------------------	--	---

		мотивації, поведінкових норм, морального стимулювання та формування відповідного соціально-психологічного клімату.	
--	--	--	--

Закордонний досвід менеджменту узагальнює наступні чинники, що сприяють підвищенню мотивації фахівця і мають універсальний характер та можуть бути застосовані у сфері управління вітчизняних професій ризикованого профілю (Weiner, 2018): адекватна матеріальна винагорода за працю; атмосфера довіри і співпраці між працівниками і керівництвом; відсутність конфліктів, неконструктивних за характером і джерелом виникнення; достатній обсяг достовірної інформації, спрямованої по горизонталі і вертикалі (від керівництва до працівників, від працівників до керівництва, між працівниками); задоволеність працівників роботою; гордість за власну організацію і впевненість у майбутньому.

Діяльність фахівців в особливих умовах належить до складних видів професійної діяльності, яким властиві екстремальні службові ситуації, небезпека для життя, різноманітні непередбачувані професійні завдання, ненормований графік роботи, високий рівень психологічної напруги в ході праці, жорсткі обмеження і вимоги для досягнення необхідного рівня професіоналізму, підвищений рівень соціальної відповідальності та високий рівень ймовірності травмування інших людей під час виконання обов'язків. Окрім цього, фахівці означеного профілю повинні вирізнятись здатністю дотримуватись дисципліни, правил

субординації й централізованого управління, що ускладнює процес формування сприятливого ставлення до професійних обов'язків. Відтак, під час аналізу професійної мотивації особливої уваги знає професійна спрямованість фахівця, яка повинна відображати позитивне емоційне ставлення до професії, почуття гордості за виконувани обов'язки. О. Тімченко наголошує, що професійна мотивація фахівців ризикованих професій – це процес усвідомленого вибору особистості не лише конкретного виду діяльності, але й прийняття його завдань, викликів, обов'язків, якісне виконання яких забезпечується комплексом зовнішніх і внутрішніх чинників (стимулів та мотивів) (Тімченко, 2003).

Система мотивів може різнитись у фахівця залежно від етапу його професійного становлення, проте психологічна наука пропонує різні класифікації професійних мотивів (Венедіктов, 2004):

мотиви, що безпосередньо пов'язані з об'єктивним змістом діяльності (особиста участь у ризикованих операціях, небезпечних заходах, ліквідації аварій і катастроф);

мотиви, що сформувались під впливом зовнішніх атрибутів діяльності й умовами її виконання (чіткі зобов'язання, іміджева атрибутика, форма);

мотиви, що зумовлені потребою розв'язання матеріальних чи побутових труднощів, тобто особистих проблем.

Теоретичний аналіз різних наукових підходів до класифікації професійних мотивів фахівця до діяльності в особливих умовах дозволив провідною в нашому дослідженні вважати наступну. Згідно означеної класифікації вирізняють п'ять типів мотивів (Тімченко, 2003):

1. Адекватний тип, що вирізняється збігом ціннісних орієнтацій фахівця, його професійних мотивів і суспільно прийнятною поведінкою в суспільстві.

2. Ситуаційний тип, котрий обґрунтовує вибір професії, як привабливої діяльності, що дозволить подолати матеріальні труднощі або покращити фінансове становище.

3. Конформістський тип, що властивий фахівцям, які обирають професію згідно поглядів референтного оточення.

4. Компенсаторний тип, котрий характеризується прагненням фахівця змінити слабкі сторони завдяки обраній професії.

5. Кримінальний тип, що має антисоціальну спрямованість і властивий фахівцям, які прагнуть використати професію для корисливих або незаконних цілей.

Висвітлюючи специфіку мотивації фахівців ризикованих професій варто окрему увагу присвятити її профілактичним функціям. Значимо, що мотивація може слугувати профілактичним чинником щодо психологічних труднощів у фахівців, які виконують професійні обов'язки в особливих умовах при системному підкріпленні. Загалом зусилля з підтримки професійного здоров'я особистості можуть бути акумульовані в двох вимірах, наведених у таблиці 2 (Atkinson, 2018).

Таблиця 2

Напрями профілактики психологічних труднощів особистості

Створення сприятливих умов для ефективного виконання професійних обов'язків, які вдовольняють запити співробітників	Психологічна підготовка фахівців до діяльності в особливих умовах
Напрямок профілактики пов'язаний зі створенням та підтримкою привабливої для працівників організаційної культури. Ретельне ставлення	Напрямок значною мірою пов'язаний з індивідуальною роботою керівника і працівників відділу кадрів з фахівцями ризикованих професій. Важливу

<p>до організаційної культури дозволяє забезпечувати високий рівень мотиваційної включеності фахівців, що значною мірою впливає на їхнє психологічне здоров'я і дозволяє уникнути професійних деформацій та емоційного виснаження.</p>	<p>роль тут відіграють особистісні установки і поведінкові стратегії, націленість фахівця на психологічне здоров'я і рівень його готовності до виконання професійних обов'язків, а також здатність відслідковувати стрес-чинники та адекватно реагувати на них.</p>
--	---

Особливої актуальності набуває профілактика враховуючи, що на фахівцях, які працюють в особливих, ризикованих умовах, позначаються не лише небезпечні професійні чинники, а й психотравмуючі обставини. Останні є комплексом потужних подразників, які провокують порушення психічної діяльності й сприяють формуванню реактивних (психогенних) станів особистості. Важливо усвідомлювати, що психогенний вплив екстремальних умов має як безпосередній, так і опосередкований характер. Відтак, безпосередня загроза життю фахівця доповнюється очікуванням її реалізації. Тож під час виконання професійних обов'язків в особливих умовах зростає ризик формування різноманітних психогенних порушень.

Оптимізація поведінкових стратегій і системи мотивації фахівців екстремальних професій передбачає розв'язання низки значущих завдань, зокрема (Atkinson, 2018):

вивчення потенційних можливостей фахівця адаптуватись до діяльності в особливих, екстремальних умовах;

з'ясування рівнів і показників психологічної резистентності фахівців;

вивчення феноменології психічних станів особистості в особливих, небезпечних умовах праці, механізмів їх формування і розвитку;

напрацювання методів діагностики функціональних станів фахівця на різних рівнях (психологічному, психофізіологічному, нозологічному);

розробка методів і засобів управління й самоуправління функціональним станом;

моделювання психологічно й емоційно складних станів особистості фахівця.

Відтак, під поняттям професійної мотивації фахівця до професійної діяльності в особливих умовах варто розміти цілісну й динамічну систему його психічних новоутворень, котрі актуалізуються в екстремальних умовах праці, призводять до певних психічних станів, стимулюють і регулюють поведінкові прояви та можуть слугувати пропедевтичними засобами щодо психологічного здоров'я особистості.

Висновки. Враховуючи, що фахівцям ризикованих професій доводиться виконувати професійні обов'язки в особливих умовах, з підвищеним рівнем складності, значно зростає актуальність ґрунтового зв'язку між рівнем їх професійної вмотивованості, психологічним станом та результатом діяльності. Тож доцільним є використання всіх можливих методів формування і підкріплення позитивної мотивації працівників та профілактики психологічних порушень у фахівців екстремального профілю.

Література

1. Венедіктов С. В. Професійна мотивація як передумова стимулювання та підвищення активності в службово-трудових відносинах працівників ОВС. *Право і безпека*. 2004. Т.3. №3. С.103 – 105.
2. Іванова Н. Мотивація фахівця до професійної діяльності: поняття, зміст та функція. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: військово-спеціальні науки*. 2016. 1(34). С. 21 – 24.

3. Кальчук О. С. Мотивація до професійної діяльності військовослужбовців-жінок у Державній прикордонній службі України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / О. С. Кальчук. Хмельницький, 2008. 211 с.

4. Киричук О. В., Роменець В. А. Основи психології: підручник. Київ : Либідь, 2015. 632 с.

5. Климчук В. О. Внутрішня мотивація як предмет психологічного дослідження. *Психологія*. 2018. № 17. С. 118 – 123.

6. Ковальчук О. П. Теоретичні аспекти дослідження мотивації професійної діяльності військовослужбовців. *Вісник Національного університету оборони України*. 2017. № 21. С. 135 – 139.

7. Склярів С. О. Дослідження структури мотивації діяльності в екстремальних умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. № 1. С. 216 – 225.

8. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України : дис. ... доктора психол. наук: 19.00.06 / О. В. Тімченко. Харків, 2003. 427 с.

9. Atkinson J. W. *An Introduction to Motivation*. Princeton, N.Y.: Van Nostrand, 2018. 405 p.

10. Weiner B. *Theories of motivation*. Chicago: Rand McNally, 2018. 217 p.

References

1. Venediktov S. V. (2004) Profesiina motyvatsiia yak peredumova stymuliuвання ta pidvyshchennia aktyvnosti v sluzhbovo-trudovykh vidnosynakh pratsivnykiv OVS [Professional motivation as background for stimulating and increasing activity in the employment relations of specialists of the Internal Affairs agencies]. *Pravo i bezpeka – Law and Security*. 3 (3), 103 – 105 [in Ukrainian].

2. Ivanova N. (2016) Motyvatsiia fakhivtsia do profesiinnoi diialnosti: poniattia, zmist ta funktsiia [Motivation of a specialist to

professional activity: concept, content and function]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: viiskovo-spetsialni nauky* – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv: military special sciences. 1(34), 21 – 24 [in Ukrainian].

3. Kalchuk O. S. Motyvatsiia do profesiinoi diialnosti viiskovosluzhbovtziv-zhinok u Derzhavnii prykordonnii sluzhbi Ukrainy [Motivation to professional activity of female military personnel in the State Border Guard Service of Ukraine] : dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.09. Khmelnytskyi. 211 [in Ukrainian].

4. Kyrychuk O. V., Romenets V. A. (2015) *Osnovy psykholohii: pidruchnyk* [Fundamentals of psychology: book]. Kyiv : Lybid. 632 [in Ukrainian].

5. Klymchuk V. O. (2018) *Vnutrishnia motyvatsiia yak predmet psykholohichnoho doslidzhennia* [Internal motivation as a subject of psychological research]. *Psykholohiia – Psychology*. 17, 118 – 123 [in Ukrainian].

6. Kovalchuk O. P. (2017) *Teoretychni aspekty doslidzhennia motyvatsii profesiinoi diialnosti viiskovosluzhbovtziv* [Theoretical aspects of the study of motivation of professional activity of military personnel]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*. 21, 135 – 139 [in Ukrainian].

7. Skliarov S. O. (2017) *Doslidzhennia struktury motyvatsii diialnosti v ekstremalnykh umovakh* [Research of the structure of motivation of activity in the extreme conditions]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii – Problems of extreme and crisis psychology*. 1, 216 – 225 [in Ukrainian].

8. Timchenko O. V. (2003) *Profesiinyi stres pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy* [Professional stress of specialists of the Internal Affairs agencies of Ukraine] : dys. ... doktora psykhol. nauk: 19.00.06. Kharkiv. 427 [in Ukrainian].

9. Atkinson, J. W. (2018) An Introduction to Motivation. Princeton, N.Y.: Van Nostrand. 405 [in English].

10. Weiner, B. (2018) Theories of motivation. Chicago: Rand McNally. 217 [in English].

Diachkova O.M.

The problem of forming of specialist's motivation to professional activity in special conditions

Intensive technological transformations, qualitative and quantitative improvement of social, political and economic subsystems of society, increase the requirements to the specialist personality and increase the relevance of the problem of motivation forming to the effective performance of professional duties. There is the theoretical analysis and explanation of the specifics of the formation of professional motivation of a specialist to activities in special conditions in the article.

It is explained that the professional activity of extreme profile specialists make high requirements for the system of motives of the personality. Among the motivational factors of professional growth of specialists, the greatest importance is given to those that contribute to the awareness of the social significance of their activities and ensure personal development. The theoretical analysis of scientific literature allowed to substantiate the assumption that professional motivation originates and is formed on the basis of labor, but during the objectification of the motives and goals of a particular professional activity. The development of this structure is ensured by accumulation of individual experience, mastery of the profession, growth of indicators of professionalism and mutual correlation with personal characteristics of the subject of labor activity. It is proved that the effectiveness of professional activity is directly related to the content and level of intensity of intensity of motives, goals, conditions and ways of performing professional duties, which may differ depending on the

stage of professional formation of the worker. At the same time, the destructive impact of extreme working conditions on the professional motivation of a specialist, the process of achieving the goal and a significant role not only in the level of manifestation and content of professional intentions, but also in the way of their implementation have been tracked.

It is found out that the difficulty of performing the professional duties, connected with the limit of time and information, unpredictability and danger of working conditions, unregulated nature of work of extreme profile specialists increase attention to the relationships between the psychological state of the personality, the development of the motivational sphere and the results, and effectiveness of professional activities.

Key words: *personality, extreme profile specialist, incentive, motive, professional responsibilities, special working conditions.*

Дячкова Ольга Михайлівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах, Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, м. Черкаси.

*Завацький В.Ю. (ORCID 0000-0001-9946-9113),
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Федорова О.В. (ORCID 0000-0002-8254-7629),
Смирнова О.О. (ORCID 0000-0003-2436-5090),
Марченко А.Д. (ORCID 0000-0002-9136-6088)*

СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ПОДРУЖЖЯ У ШЛЮБІ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ: СТРУКТУРНО-РІВНЕВИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ

У статті розкриваються технології забезпечення професійної допомоги в підвищенні суб'єктивного благополуччя подружжя, соціально-психологічні особливості суб'єктивного благополуччя особистості, проаналізовано його основні показники, структуру, механізми та функціональні складові. Виокремлено соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі: соціально-психологічна адаптованість та толерантність; ціннісно-орієнтаційна єдність із партнером в сумісності та благополуччі шлюбних стосунків; задоволеність шлюбом; узгодженість ступеня значущості сімейних цінностей в емоційній, інтимно-сексуальній, господарсько-побутовій, батьківсько-виховній сферах, сферах особистісної ідентифікації та соціальної активності; можливість саморозвитку, самовдосконалення та особистих досягнень в поєднанні з домінуванням сімейних цінностей; визначеність і несуперечливість рольових очікувань та рольових домагань, збіг уявлень про рольову поведінку; низький рівень конфліктності в сімейній взаємодії (подружжя підтримка, емоційний комфорт, культура спілкування). Показано, що у становленні суб'єктивного благополуччя значну роль відіграють

зовнішні відносно особистості інстанції, серед яких найбільш значущими є ті інститути, які забезпечують соціалізацію особистості на різних рівнях і обставинах життя. Вони створюють не тільки настановні комплекси щодо норм, а й особистісні конструкти, які можна кваліфікувати зокрема як комплекс самоефективності, успішності.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, життєстійкість, подружжя, шлюб, соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя, структурно-рівневий аналіз.

Постановка проблеми. В останні десятиліття проблема суб'єктивного благополуччя все частіше стає предметом дослідження психологів. Це викликано гострою для психологічної науки і практики необхідністю у визначенні того, що служить підставою для внутрішньої рівноваги особистості, з чого воно складається, які емоційно-оціночні відносини лежать в його основі, яким чином воно бере участь у регуляції поведінки, яким чином можна допомогти особистості в вирішенні проблеми благополуччя (Носко, 2013).

Благополуччя і здоров'я особи являють собою безперервний процес сходження та здійснення особистісної самоактуалізації; неблагополуччя і хвороба тягнуть за собою нездатність стати повноцінною людиною. Вивчення суб'єктивного благополуччя на наш погляд дозволить істотно просунутися у вирішенні проблеми вибору особистістю адекватних копінг-стратегій, які допомагають збереженню фізичного і психічного благополуччя, що підвищують якість життя і сприяють більш повній самоактуалізації особистості. Виявлення взаємозв'язку суб'єктивного благополуччя і самоактуалізації важливо для вивчення проблеми, пов'язаної з спрямованістю особистісної активності. Йдеться про благополуччя залежно від суспільно або індивідуально орієнтованої особистості, залежно від егоїстичної або альтруїстичної спрямованості. Можна

бути «благополучним», задовольняючи лише свої власні амбіції, реалізуючи домагання і не співвідносячи ні своїх бажань, ні наслідків їх реалізації з мікро- і макросоціумом. Наслідок цього – внутрішня порожнеча і соціальна ізоляція, що призводить до неможливості реалізації вищих потреб і зниження індексу суб'єктивного благополуччя в майбутньому. Ймовірно, також збиткова і протилежна особистісна позиція – альтруїстична. Виявлення механізмів формування та розвитку суб'єктивного благополуччя та їх взаємозв'язку з процесом самоактуалізації дозволить визначити їх вплив на процес самоактуалізації, і зокрема на такі її компоненти як потреба в пізнанні, в спілкуванні, в самоповазі, в самосприйнятті. Можна припустити, що поведінковий компонент суб'єктивного благополуччя пов'язаний з процесом самоактуалізації: конкретні форми поведінки, які дозволяють покращувати якість життя на всіх рівнях (фізичному, соціальному і духовному) дозволяють, очевидно, досягати високого ступеня самореалізації. Однак це припущення потребує більш глибокого вивчення (Пучкова, 2003).

Теоретичну і методологічну основу дослідження склали: ідеї самоактуалізації особистості в рамках психології сенсу життя (Б. Братусь, Д. Леонтьєв, Н. Карпова, В. Чудновський та ін.); дослідження в галузі досягнення людиною вершини в своєму розвитку як індивіда, особистості, суб'єкта діяльності (К. Абульханова, О. Бодальов, Н. Завацька, Л. Карамушка, Є. Клімов та ін.); концепція психології цілісної особистості, визначальна феноменологію самосвідомості і Я-концепції (О. Бондарчук, В. Москаленко, W. James, Е. Еріксон, М. Rosenberg); дослідження щастя, суб'єктивного благополуччя і задоволеності життям Г. Пучкової, Р. Шаміонова, Т. Молодиченко, О. Носко та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку Р. Шаміонова (Шамионов, 2002), суб'єктивне благополуччя –

поняття, що виражає власне ставлення людини до своєї особистості, життя і процесів, що мають важливе значення для особистості з точки зору засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище й характеризується відчуттям задоволеності.

Родинними поняттями для суб'єктивного благополуччя, часто вживаними в науковій літературі, є поняття «оптимізм», «задоволеність життям», «щастя». У більшості перерахованих вище дослідженнях «суб'єктивного благополуччя» (subjective well – being-SWB), дане поняття розглядається як синонімічне поняттю «щастя». Однак аналіз показує, що «суб'єктивне благополуччя» і «щастя» неоднакові. При розгляді суб'єктивного благополуччя зазвичай виключаються такі об'єктивні змінні, як дохід і стан здоров'я. Визначення суб'єктивного благополуччя, яке міститься в роботах різних авторів, можна згрупувати в три категорії: нормативне благополуччя, яке визначається за зовнішніми критеріями, такими як добродієсне «правильне» життя. Умовою благополуччя є ступінь відповідності тій системі цінностей, яка прийнята в даній культурі. Людина відчуває благополуччя, якщо вона володіє деякими соціально бажаними якостями; визначення суб'єктивного благополуччя зводиться до поняття задоволеності життям і зв'язується зі стандартами респондента щодо того, що є гарним життям. Благополуччя є глобальною оцінкою якості життя людини відповідно до її власних критеріїв. Це визначення має на увазі, що благополуччя – це гармонійне задоволення бажань і прагнень людини; третє значення поняття суб'єктивного благополуччя тісно пов'язане з повсякденним розумінням щастя, як переваги позитивних емоцій над негативними. Це визначення підкреслює приємні емоційні переживання, які або об'єктивно переважають у житті людини, або людина суб'єктивно схильна до них.

Поняття суб'єктивного благополуччя дуже неоднозначне, Е. Diener (Diener, 1995), аналізуючи літературні дані, виділив такі ознаки суб'єктивного благополуччя: суб'єктивність (це означає, що суб'єктивне благополуччя існує всередині індивідуального досвіду); позитивність вимірювання (суб'єктивне благополуччя – це не просто відсутність негативних факторів, що характерно для більшості визначень психічного здоров'я; необхідною є наявність певних позитивних показників); глобальність виміру (суб'єктивне благополуччя зазвичай включає глобальну оцінку всіх аспектів життя особистості в період від кількох тижнів до десятків років).

Саме суб'єктивне ставлення особистості до життя, його колізій і змін визначає душевне і моральне задоволення власним життям, навіть у тому випадку, коли об'єктивні характеристики говорять про зворотне.

Дослідники розрізняють три варіанти суб'єктивного благополуччя: фізичне, психологічне і соціальне. Таке розуміння народилося не випадково. Воно узгоджується з підходами психологів до внутрішньої структури особистості, що включають нерозривну єдність трьох «Я»: фізичне «Я», соціальне «Я» і духовне «Я» (У. Джеймса).

Фізичне «Я» включає тілесну організацію і все матеріальне, чим володіє людина. Структуру соціального «Я» складають ролі, норми і прагнення людини до суспільства. Духовне «Я» - це «повне об'єднання окремих станів свідомості, конкретно взятих духовних здібностей і властивостей».

У вивченні суб'єктивного благополуччя неможливо відривати один від одного різні компоненти «Я»: суб'єктивне благополуччя включає всі виділені аспекти. Оскільки ми говоримо про суб'єктивне благополуччя особистості, воно природно включає соціально-нормативні ціннісні установки, реалізація яких зумовлена всією сукупністю умов її соціалізації, (як у суб'єктивному, так і в об'єктивному планах), так само як і

реалізація потреб також мають соціальний контекст, нарешті, глобальну оцінку свого існування на основі співвіднесення приватних і узагальнених уявлень про своє життя і самореалізації в ньому з «еталонними уявленнями», засвоєваними в процесі соціалізації (Завацька, 2012).

У поняття суб'єктивного благополуччя необхідно включати і конкретні форми поведінки, які дозволяють покращувати якість життя на всіх рівнях (фізичному, соціальному і духовному) і дозволяють досягати високого ступеня самореалізації.

Таким чином, суб'єктивне благополуччя особистості являє собою інтегральне соціально-психологічне утворення, що включає оцінку і ставлення людини до свого життя і самої себе. Воно містить всі три компоненти психічного явища – когнітивний, емоційний, конотативний (поведінковий), і характеризується суб'єктивністю, позитивністю і глобальністю вимірювання (Diener, 1995).

Мета статті – провести структурно-рівневий аналіз психологічних чинників суб'єктивного благополуччя та життєстійкості подружжя у шлюбі у сучасному соціумі.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Дослідники виділяють у суб'єктивному благополуччі когнітивний (судження про задоволеність життям) і афективний (позитивні і негативні емоції) компоненти. Позитивні і негативні емоції, що входять до афективного компоненту, знаходяться в складному взаємозв'язку один з одним. Як перші, так і другі корелюють із загальним суб'єктивним благополуччям, але кореляції їх між собою можуть бути різними в залежності від ряду умов: по-перше, позитивний і негативний ефект не є незалежними в кожен конкретний момент часу: кожен тип афекту має явну тенденцію придушувати інший тип. Внаслідок цього два типи афекту негативно корелюють один з одним відносно частоти, тобто чим частіше людина відчуває один афект, тим рідше вона відчуває

інший; по-друге, позитивний і негативний афекти пов'язані позитивними кореляціями відносно інтенсивності, тобто людина, що зазнає в житті більш інтенсивні позитивні емоції, схильна відчувати також і більш інтенсивні негативні емоції; по-третє, при вимірі середніх рівнів позитивних і негативних афектів в перебігу тривалих періодів часу виявляються низькі кореляції між ними, оскільки середні рівні є результатом як частоти, так і інтенсивності афекту.

Поведінковий компонент суб'єктивного благополуччя пов'язаний з процесами самореалізації та самоактуалізації. У поняття суб'єктивного благополуччя необхідно включати і конкретні форми поведінки, які дозволяють покращувати якість життя на всіх рівнях (фізичному, соціальному і духовному) і дозволяють досягати високого ступеня самореалізації.

Таким чином, складовими суб'єктивного благополуччя є: судження про задоволеність життям, позитивні емоції, різні за частотою та інтенсивністю, негативні емоції, різні за частотою та інтенсивністю і рівень самоактуалізації.

Функціональна побудова суб'єктивного благополуччя також неоднозначна. Серед його функцій можна виділити, принаймні, чотири. У першу чергу, звичайно, це: регулятивна функція або функція адаптації. Вона полягає в регуляції внутрішнього самоставлення, самопочуття, а також взаємовідносини з зовнішнім світом, що підсилюють адаптаційні можливості людини у сприйнятті себе і свого життя; функція управління когнітивними процесами, які забезпечують адаптацію та інтеграцію особистості в соціумі, що реалізується в їх консолідації та організації у співвіднесенні актуальних і наявних в «арсеналі» знань і чуттєвого досвіду; функція розвитку, яка забезпечить творчий рух, як у бік саморозвитку, так і в бік забезпечення зовнішніх умов, для задоволення вищих потреб і приведення всієї системи в рівновагу.

Механізми суб'єктивного благополуччя необхідно шукати в сфері соціалізації. Саме соціалізація створює орієнтири для кваліфікації благополуччя з багатьох підстав та її інтегральний показник створюється на їх основі. Оскільки суб'єктивне благополуччя несе в собі оцінку, засновану на соціальному порівнянні, зіставленні, вона градується за шкалою «суб'єктивне благополуччя» - «неблагополуччя» та від локусу на цій шкалі залежить спрямованість активності та сила мотивації.

Тут можливі два основні варіанти: оцінка себе і свого благополуччя в порівнянні з іншими або узагальненою особистістю і б благополуччя інших в порівнянні зі своєю особистістю. Активність також може бути спрямована, або у поза, або всередину або взагалі відсутня (у разі нестачі мотивуючої сили).

Механізм поповнення такої: суб'єкт співвідносить результат своєї діяльності з наявними потребами і висловлює до них своє ставлення, що, в свою чергу, створює певний стан, який може бути кваліфіковано як благополуччя або неблагополуччя. Також значима залежність суб'єктивного благополуччя від ступеня інтелектуального розвитку людини, його інформованості. В даному випадку, необхідні спеціальні дослідження цієї залежності з типологізацією, оскільки від певного типового їх співвідношення залежить поведінка суб'єкта.

Наприклад, рефлексія і інтелектуалізація створюють у ряді випадків умови для усвідомлення неблагополуччя, а з іншого боку, відкривають безліч можливостей, що може стати фактором благополуччя. Очевидно, суб'єктивне благополуччя пов'язано з психофізіологічними властивостями, відображеними, зокрема, у вегетативному індексі, значення якого свідчать про симптоматичні або парасимпатичні зсуви (стан активності чи пасивності).

Це одна з детермінант емоційного компонента суб'єктивного благополуччя. Вивчення соціально-психологічних і

психофізіологічних детермінант суб'єктивного благополуччя, на наш погляд, дозволило б істотно просунути у вирішенні проблеми неврозів.

Основним показником суб'єктивного благополуччя є така єдність почуття і знання, яке дозволяє особистості бути самоефективною, самодостатньою, що відбувається за рахунок успішної реалізації мотиву і суспільного (з боку референтної групи) визнання цього досягнення. У цьому полягає суспільна сутність суб'єктивного благополуччя: сама наявність мотиву – соціальна (соціалізуватися) – з одного боку, і його реалізація піддається громадській оцінці – з іншого. Ця оцінка може бути реальною або подається, безпосередньою і опосередкованою, негайною та відстроченою. У кожному разі, особистість співвідносить те, що вона робить з суспільними нормами, проте самі «норми» можуть істотно диференціюватися залежно від умов соціалізації. Відповідно, із зміною цих норм в масштабі малого і великого соціуму, змінюється і фокус суб'єктивного благополуччя.

Суб'єктивне благополуччя залежить від результатів соціалізації і від того, що є для суб'єкта найбільш важливим, цінним, яка ступінь прагнення до чого-небудь. Відповідно різним типам ціннісних орієнтації та мотиваційної структури можна виділити і певні типи (рівні) суб'єктивного благополуччя.

Рівень матеріального благополуччя тісно пов'язаний з матеріальною підструктурою особистості; передбачає особисту значимість матеріального збагачення і, перш за все, ступінь її повноти.

Рівень особистісного (смыслового) самовизначення включає систему реалізації особистісних смислів, життєвого сценарію і визначається залежно від умов соціалізації. Рівень соціального самовизначення. Містить систему зв'язків і відносин, які кваліфікуються як необхідні і достатні для збереження внутрішньої рівноваги. Рівень особистісного (характерологічного)

благополуччя. Відноситься до суб'єктивної оцінки власного характеру, властивостей особистості з точки зору їх прийнятності для широкого кола явищ особистості (від відносин з іншими до самоставлення, від праці до «байдикування»). Рівень професійного самовизначення і зростання. Включає адекватність професійного самовизначення, задоволеність обраною професією, працею, відносинами з колегами та ін. Рівень фізичного (соматичного) і психологічного здоров'я містить систему поглядів на цінність здоров'я і визначає діяльність, спрямовану на оптимізацію здорового способу життя (Носко, 2013).

Формування суб'єктивного благополуччя (неблагополуччя), на думку Р. Шаміонова (Шамионов, 2002), засноване на механізмах соціальної перцепції, в якій перцептуальним об'єктом виступає сам суб'єкт зі своїм життям і зовнішні, по відношенню до нього, об'єкти соціального світу – якісні характеристики «нормативного» способу життя, поведінки, матеріального достатку і т.п. Блок обробки проводить оцінку одержуваної інформації та її кваліфікацію. Різні рівні суб'єктивного благополуччя оптимізуються залежно від актуальної життєвої ситуації. Однак суб'єктивне неблагополуччя в чому-небудь (щодо того чи іншого рівня) не залишається не помітними; воно присутнє або у вигляді зниженого настрою, або у вигляді активності та інше. Крім того, неможливість посилення індексу благополуччя в одній сфері, часто заміщається активністю і досягненнями в іншій. Людина, разом із тим, прагне до «глобального» благополуччя, яке для неї приймає абсолютно очевидні обриси в процесі становлення особистості.

Перцепція життя і своєї ролі в ній в тимчасовому (темпоральному) аспекті, є важливою з точки зору визначення тієї ролі, яку виконує не тільки досвід, але й репрезентоване майбутнє (антиципація). У теоретичних концепціях основний акцент часто робиться або на минулому як реальності, або на майбутньому як можливості для оптимістичного настрою і суб'єктивного

благополуччя. Разом з тим, є і «інтегральний» погляд, що зокрема, реалізується в гуманістичній парадигмі (А. Маслоу), в якій вважається, що сприйняття минулого, сьогодення і майбутнього в єдності і цілісності, є центральною ланкою самоактуалізації.

У суб'єктивному благополуччі минуле і майбутнє перебувають у вельми тісних зв'язках як між реальністю і можливістю (до речі, сам зв'язок між реальністю і можливістю також забезпечує добробут). Образ майбутнього не може не бути заснованим на минулому. Однак існують різні варіанти цього образу. Для одних, благополуччя існує як би спочатку. Найчастіше це самодостатні люди, «які знають собі ціну», що володіють внутрішньою фортецею, не піддаються зовнішньому зниженню самооцінки і погіршенню самоствавлення. Для інших воно складається в процесі подолань різного роду зовнішніх і внутрішніх перешкод, завдяки чому зміцнюються волевільні властивості особистості, «загартовується» особистість, посилюється «самоєфективність». Розглянуті два варіанти докорінно відрізняються, і в першу чергу тим, що в першому випадку благополуччя стає каталізатором пасивності, у другому – активності. Для третіх, суб'єктивне благополуччя – «та зірка», до якої прагнуть і це прагнення лежить в основі більшості вишукувань. Для четвертих – воно є недосяжним.

У становленні суб'єктивного благополуччя чималу роль відіграють зовнішні відносно особистості інстанції, серед яких найбільш значущими є ті інститути, які забезпечують соціалізацію дитини, підлітка, дорослого на різних рівнях і обставинах життя. Так чи інакше, вони створюють не тільки настановні комплекси щодо норм, а й особистісні конструкти, які можна кваліфікувати як комплекс самоєфективності, успішності (Завацька, 2012).

Неуспіх, супроводжуваний дитину на рівні її дошкільного або шкільного дитинства, мабуть, створює передумови для неуспіху в подальшому житті. Усвідомлення своєї соціальної

успішності є одним із визначників суб'єктивного благополуччя, так само як вірно і зворотнє: людина, що є благополучною у своєму суб'єктивному самосприйнятті виявляє в своїй поведінці набагато більше «успішних» ситуацій, ніж неблагополучних (до речі, вся система психотерапії націлена на суб'єктивізацію особистості, посилення її «благополуччя»).

Разом з тим, як підкреслює У. Глассер, незалежно від минулих невдач та інших факторів (етнос, матеріальний добробут, культура та ін.) першого, по-справжньому реального успіху достатньо, щоб всі раніше несприятливі фактори могли бути нейтралізовані. Це означає, що досягнення суб'єктивного благополуччя можливо на будь-якому відрізку життєвого шляху.

Однак важливо випробувати «серію удач» якомога раніше. У. Глассер вважає, що саме школа здатна (змінивши свою «педагогічну філософію») допомогти дитині знайти зрілість, повагу і любов оточуючих, усвідомити себе повноцінною особистістю і досягти благополуччя. Суб'єктивне благополуччя є критерієм успішності в багатьох видах діяльності – праці, пізнання, спілкування, навчання, і в цілому, життя.

Висновки. Поняття суб'єктивного благополуччя неоднозначно. Родинними поняттями для нього і часто вживаними в науковій літературі, є «оптимізм», «задоволеність життям», «щастя». У дослідженнях «суб'єктивного благополуччя» (subjective well – being-SWB) розглядається як синонімічне поняттю «щастя». Як визначення в нашій роботі прийнято таке: «суб'єктивне благополуччя особистості являє собою інтегральне психологічне утворення, що включає оцінку і ставлення людини до свого життя і самої себе. Воно містить всі три компоненти психічного явища – когнітивний, емоційний, конотативний (поведінковий), і характеризується суб'єктивністю, позитивністю і глобальністю вимірювання». Основні теоретичні підходи до вивчення суб'єктивного благополуччя: цільовий підхід, що зв'язує

суб'єктивне благополуччя з орієнтацією на кінцеву мету. Представники цього підходу стверджують, що благополуччя виникає при досягненні певної мети або предмета потреби; ціннісний підхід, згідно з яким не прагнення до благополуччя визначає в якості мотиву діяльність людей, а співвідношення між конкретним спонуканням і результатом діяльності; когнітивний підхід. В одних когнітивних моделях робляться спроби пояснити схильність деяких людей до переживання суб'єктивного благополуччя за допомогою пам'яті, мислення або інших когнітивних закономірностей. Так, якщо у людини більш розвинена мережа позитивних асоціацій, то відповідно, більше число подій «запускає» у нього щасливі спогади і почуття. У рамках інших концепцій, у главу кута висуваються ті властивості, які люди приписують відбувається з ними подіям; соціально-психологічний підхід, заснований на вивченні впливу соціально-психологічних факторів на суб'єктивне благополуччя особистості, одним з яких вважається соціальний стандарт.

Фактори, що впливають на суб'єктивне благополуччя являють собою детермінанти різного роду, рівня й узагальненості. При цьому наголошується складний характер взаємозв'язків об'єктивних і суб'єктивних умов життя, що впливають на суб'єктивне благополуччя особистості. Виокремлено соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі: соціально-психологічна адаптованість та толерантність; ціннісно-орієнтаційна єдність із партнером в сумісності та благополуччі шлюбних стосунків; задоволеність шлюбом; узгодженість ступеня значущості сімейних цінностей в емоційній, інтимно-сексуальній, господарсько-побутовій, батьківсько-виховній сферах, сферах особистісної ідентифікації та соціальної активності; можливість саморозвитку, самовдосконалення та особистих досягнень в поєднанні з домінуванням сімейних цінностей; визначеність і несуперечливість ролевих очікувань та

рольових домагань, збіг уявлень про рольову поведінку; низький рівень конфліктності в сімейній взаємодії (подружжя підтримка, емоційний комфорт, культура спілкування).

Серед основних функцій суб'єктивного благополуччя виділяють: регулятивну або функцію адаптації; антиципаційну функцію; функцію розвитку. Відповідно різним типам ціннісних орієнтацій та мотиваційної структури виділяють певні рівні суб'єктивного благополуччя: матеріального, особистісного, соціального, професійного, фізичного (соматичного) і психологічного. Різні рівні суб'єктивного благополуччя оптимізуються залежно від актуальної життєвої ситуації. Крім того, неможливість посилення індексу благополуччя в одній сфері, часто заміщається активністю і досягненнями в іншій. Людина, разом з тим, прагне до «глобального» благополуччя, яке для неї приймає очевидні обриси в процесі становлення особистості.

Формування суб'єктивного благополуччя (неблагополуччя) засновано на механізмах соціальної перцепції та оцінки. Важливу роль у суб'єктивному благополуччі виконує не тільки досвід, але й антиципаційна спроможність.

Література

1. Завацька Н.Є. Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі: монографія. Луганськ, 2012. 320 с.

2. Носко О.П. Аналіз матримоніальних уявлень як чинника суб'єктивного благополуччя молодих людей у шлюбі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* – Луганськ, 2013. № 1 (30). С. 249-255.

3. Пучкова Г.Л. Субъективное благополучие как фактор самоактуализации личности: дис. ...к. психол. наук: 19.00.01. – Хабаровск, 2003. 163 с.

4. Шамионов Р.М. Психология субъективного благополучия: к разработке интегративной концепции. *Мир психологии*. 2002. №2. С. 143-148.

5. Diener E., Diener M., Diener C. Factors predicting the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. P. 64-69.

References

1. Zavatska N.E. Sotsiokulturni ta psikhologichni aspekti adaptatsii osobistosti v suchasnomu sotsiumi: monografiia. Lugansk, 2012. 320 s. [in Ukrainian].

2. Nosko O.P. Analiz matrimonialnikh uiavlen iak chinnika sub'ektivnogo blagopoluchchia molodikh liudei u shliubi. *Teoretichni i prikladni problemi psikhologii: zb. nauk. prats Skhidnoukraiïnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalia*. – Lugansk, 2013. № 1 (30). S. 249-255. [in Ukrainian].

3. Puchkova G.L. Subieektivnoe blagopoluchie kak faktor samoaktualizatsii lichnosti: dis. ...k. psikhol. nauk: 19.00.01. – Khabarovsk, 2003. 163 s. [in Russian].

4. Shamionov R.M. Psikhologiiia subieektivnogo blagopoluchhiiia: k razrabotke integrativnoi kontseptsii. *Mir psikhologii*. 2002. №2. S. 143-148. [in Russian].

5. Diener E., Diener M., Diener S. Factors predicting the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. P. 64-69.

**Zavatskyi V.Yu., Zavatska N.E., Fedorova O.V.,
Smyrnova O.O., Marchenko A.D.**

**SUBJECTIVE WELFARE AND VIABILITY OF
MARRIAGE IN MARRIAGE IN MODERN SOCIETY:
STRUCTURAL-LEVEL ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL
FACTORS**

The article reveals the technologies of providing professional assistance in improving the subjective well-being of spouses, socio-psychological features of the subjective well-being of the individual, analyzes its main indicators, structure, mechanisms and functional components. Socio-psychological factors of subjective well-being of a person in marriage are singled out: social-psychological adaptability and tolerance; value-oriented unity with a partner in the compatibility and well-being of marital relations; marital satisfaction; consistency of the degree of significance of family values in the emotional, intimate-sexual, household, parent-educational spheres, spheres of personal identification and social activity; opportunity for self-development, self-improvement and personal achievements in combination with the dominance of family values; certainty and consistency of role expectations and role claims, coincidence of ideas about role behavior; low level of conflict in family interaction (marital support, emotional comfort, communication culture). It is shown that in the formation of subjective well-being a significant role is played by external instances of the individual, among which the most significant are those institutions that ensure the socialization of the individual at different levels and circumstances of life. They create not only guidelines for norms, but also personal constructs, which can be qualified in particular as a complex of self-efficacy, success.

Key words: *subjective well-being, viability, marriage, marriage, socio-psychological factors of subjective well-being, structural-level analysis.*

Завацький Вадим Юрійович – доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєверодонецьк;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної

роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Федорова Олена Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Смирнова Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

Марченко Андрій Дмитрович – аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ
МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В АСПЕКТІ ФОРМУВАННЯ
ФІНАНСОВОЇ ПОВЕДІНКИ***ORCID: 0000-0003-1860-9503*

У статті наданий аналіз проблеми психології грошей з метою виявлення ключових стереотипів мислення, які пов'язані безпосередньо з грошима та спричиняють вплив на поведінку людини в аспекті її соціальної мобільності. Виявлення негативних переконань щодо грошей та переосмислення їх на позитивні надає можливість кожній людині діяти ефективніше у відносинах та ситуаціях, пов'язаних з грошима. Наданий перелік основних стереотипів мислення, пов'язаних з грошима. Приділяється увага мотивам споживання, пов'язаним із мотивом до задоволення невідкладних особистих і сімейних потреб, і досліджує споживчу поведінку, аналізуючи психологічні причини, що примушують людей утримуватися від витрат. Наголошується, що основними мотивами такої стриманості є обережність, передбачливість, обачність, незалежність, бажання залишити спадок дітям, скупість. Виявлено відмінності у поводженні з грошима, що пов'язані з такими чинниками, як майнове становище, вік, стать, тип особистості. Показано, що уміння планувати витрати звичайно зростає разом з віком; що чоловіки виявляють більшу здатність до цільових заощаджень, ніж жінки; що чоловіки надають грошам більшу психологічну цінність і компетентніші у поводженні з ними, ніж жінки, але більше схильні до грошових ризиків, а жінки сильніше за чоловіків переживають відсутність грошей і частіше заздрають тим, хто багатіше; що для екстравертів більш характерне

марнотратство, а для інтровертів – ощадливість; що люди, стурбовані накопиченням грошей, випробовують меншу задоволеність життям, ніж ті, хто жертвує грошима в ім'я духовних і соціальних цінностей.

Ключові слова: *особистість, цінності, соціальна мобільність, фінансова поведінка.*

Постановка проблеми. Гроші – необхідний атрибут функціонування економіки в сучасному світі. При ефективному виконанні своїх основних функцій (міра вартості, засіб обігу, засіб накопичення та заощадження, світові гроші і засіб платежу) гроші стимулюють економічний і соціальний прогрес. Різноманітність грошей як чинника детермінації абстрагованих міжособистісних процесів економічного обміну робить їх психологізованим явищем (Семенов, Мацнев, 2005).

На психологію ставлення до грошей спричиняє вплив політична і соціально-економічна обстановка в країні. Коли національна економіка знаходиться на підйомі, рівень безробіття є низьким, валютний курс - стійкий, у людей виникає упевненість в завтрашньому дні, і вони вільніше поводяться з грошима – сміливіше йдуть на витрату зроблених раніше заощаджень, роблять покупки в кредит, щедріше ставляться до витрат на розваги. Економічні труднощі, зростання безробіття, війни та політичні потрясіння примушують відкладати гроші «про чорний день», робити накопичення на майбутнє, що уповільнює обіг грошей, зменшує об'єм продажів на ринку і ще більш підсилює негативні тенденції в економіці. Тобто за різних фінансово-економічних, політичних, соціально-психологічних умов в країні у населення формуються певні стереотипи фінансової поведінки (Вереїна, 2013).

Незважаючи на все більшу актуальність і прикладну важливість, а також «ексклюзивність» цієї теми в економічній психології,

психологічні аспекти ставлення до грошей і фінансової поведінки людей ще і досі залишаються мало розробленими.

Раціональною з економічної точки зору є поведінка, що забезпечує максимізацію доходу. Завданням більшості психологічних досліджень у фінансовій області є демонстрація того, що люди зовсім не поведуться раціонально стосовно грошей. Те, як вони їх заробляють, витрачають, роблять (або не роблять) заощадження, беруть у борг і роблять подарунки, часто абсолютно суперечить всім економічним аксіомам. Часто люди здійснюють помилки через незнання економічних законів, а іноді, як у разі неврозів і залежностей, діють собі в збиток, хоч і проти своєї волі, але цілком свідомо.

В процесі психотерапевтичної роботи можна виокремити цілу низку негативних переконань стосовно грошей і фінансової поведінки. На несвідомому рівні гроші, наприклад, можуть символізувати зло, хворобу тощо. І відповідно до цих уявлень люди будують свою поведінку стосовно грошей. Крім того, існують переконання, які віддзеркалюють ставлення людини не стільки до самих грошей, скільки до навколишньої дійсності в цілому. Так, наприклад, у людини може бути уявлення про те, що великі гроші можна заробити тільки важкою працею; підвищення рівня добробуту може зіпсувати відносини з близькими людьми; що великі гроші дістаються тільки нечесним шляхом тощо. Як би людина не прагнула на свідомому рівні підвищити рівень свого добробуту, на поведінковому рівні вона стикатиметься з ситуаціями, які відображають її переконання (Вереїна, 2013). Як показують дослідження, джерелом переконань стосовно до грошей може служити батьківська сім'я людини, її особистий досвід, а також досвід значущих для неї людей. Особливий інтерес представляє наукове дослідження свідомих і несвідомих переконань стосовно грошей, а також вивчення фінансової поведінки, що базується на цих переконаннях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Не зважаючи на безумовно важливу роль грошей в житті людини, пов'язані з ними

психологічні стереотипи мало досліджувалися. Дослідники приділяли увагу соціологічним і антропологічним аспектам грошей (Belk і Wallendorf, 1990). Учені ж, що працюють в галузі експериментальної психології та нейронаук, цією проблемою практично не займалися, оскільки вважалося, що у мозку немає відділів, спеціалізованих для обробки інформації, пов'язаної з грошима. Особливий інтерес представляє наукове дослідження свідомих і несвідомих переконань стосовно грошей, а також вивчення грошової поведінки, що базується на цих переконаннях (І. Резвова, О. Дейнека, М. Семенов, С. Ключников). Дослідники виявили ряд особливостей інвестиційно-зберігаючої поведінки людини. Вивчення економічної свідомості надає ключ до розуміння економіко-психологічних властивостей особистості. Слід врахувати також недостатню розробленість питань, що стосуються структури економічної свідомості (самосвідомості), її типів, психологічних механізмів функціонування, особливостей розвитку і динаміки (О. Дейнека).

Мета статті – розкрити соціально-психологічні особливості соціальної мобільності особистості в аспекті формування фінансової поведінки.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У зарубіжній психології існує низка різних, не пов'язаних між собою досліджень ставлення людей до грошей, а також декілька теорій про походження переконань і поведінки, що стосуються грошей.

Єдиної логічно послідовної теорії або дослідження даної проблеми в економічній психології не існує і у сучасних роботах, за виключенням робіт В. Соколінського з фінансової психології доходів і заощаджень та досліджень з урахування менталітету населення в західноєвропейських країнах. Економічні теорії в основному виходять із «безлікості», «подібності» грошей. Психологи, навпаки, вважають, що будь-які суми грошей, представлені в тій або іншій формі є об'єктом психологічної оцінки і вона спричиняє сильний вплив на функціонування даної конкретної суми.

У психоаналітичній концепції З. Фрейда на формування ставлення до грошей особливий вплив спричиняє анальна стадія. У ній джерелом задоволення для дитини є процес дефекації, а фекалії сприймаються нею як якесь багатство, яким вона володіє і яке доставляє радість. Бажаючи збільшити задоволення, дитина намагається затримувати акт дефекації, зберігаючи своє «багатство» в собі. До того ж від батьків вона дістає схвалення за те, що зуміла затриматися і зробити акт своєчасно (заразом це надає дитині відчуття деякої влади над батьками, оскільки вона своєю поведінкою може впливати на них, викликаючи у них радість або роздратування). Пізніше в процесі дорослішання дитячий анальний комплекс витісняється, а фекалії замінюються іншими речами. Першими заміниками їх стають рідка грязь, глина, пісок, потім – всякого роду камінчики, скло, пластилін й інші матеріали, з якими діти із задоволенням возяться, щось ліплять, будують. Із засвоєнням культури у ряді заміщень, нарешті, з'являється загальний символ матеріальних цінностей – золото і гроші. Витіснення анального комплексу в сферу маніпулювання матеріальними благами, грошима, золотом, владою створює, згідно з З. Фрейдом, найбільш відповідний для успішної економічної діяльності характер. Типові риси його – ощадливість, жадібність, акуратність, упертість, владність.

У біхевіористській психології господарська діяльність людини розглядається як сукупність реакцій на зовнішні дії, а матеріальні блага, які вона дає, – як заохочувальний стимул, що підкріплює ефективну діяльність. У ринковій економіці гроші виступають як загальний умовний стимул, який забезпечує отримання безлічі безумовних стимулів – товарів і послуг, які можна за них купити. Звідси витікає ставлення до грошей як до заохочувального підкріплення «правильної» економічної поведінки, винагороді за неї. Гроші, таким чином, є засобом нормування економічної поведінки. Люди навчаються – одні краще, інші гірше – економічно найдоцільніше мислити і діяти. І, з одного боку, досягти успіху в цьому більше шансів мають ті, для кого гроші служать могутнішим стимулом, а з іншою – ті, хто досяг успіху і

має в своєму розпорядженні великі гроші, можуть з їх допомогою одержувати великі доходи, тобто вони рухомі великими по величині стимулами (Дейнека, 2000).

Відзначаючи, що навколо грошей і пов'язаних з ними справ часто зав'язуються різного роду конфлікти, О. Дейнека вказує на те, що такі конфлікти можуть маскувати глибинні психологічні проблеми, пов'язані з особовими переживаннями, страхами, тривогами, відчуттям самоти, комплексом неповноцінності. Психологічні феномени, пов'язані з грошима, мають різноманітну структуру, форми і динаміку. У життєвій психології вони знайшли віддзеркалення в прислів'ях і приказках, в анекдотах і притчах. Систематичне спостереження за монетарними відносинами дозволяє сформулювати відокремлені в процесі спостереження закономірності. Ми називатимемо їх стереотипами (Дейнека, 2000).

Вже перші психологічні дослідження дій людини в економіці показали, що поведінка людини в ситуаціях, в яких вона ухвалює рішення, пов'язані з грошима, цілком передбачена, хоча може і не відповідати схемам класичних економічних теорій (Furnham, Argyle, 1998). Серед передбачених психологічних стереотипів були виявлені такі: грошова ілюзія – тенденція людини сприймати номінальну, а не реальну кількість грошей, тобто не робити поправку на інфляцію (Shafir et al., 1997; Fehr, Tyran, 2001); грошовий консерватизм – опір будь-яким грошовим реформам, навіть якщо вони корисні. Прикладом може служити опір введенню монети в один долар в США (Caskey, 1994); грошове табу – культурні обмеження на грошовий обмін, навіть якщо такий обмін бажаний з економічної точки зору.

М. Семенов, у свою чергу, виокремлює ще декілька психологічних стереотипів, пов'язаних із грошима і виступаючих у вигляді стійких закономірностей: 1. *Стереотип замовчання*. Про гроші не прийнято говорити. Безперечним утрудненням, пов'язаним з вивченням індивідуальних особливостей ставлення до грошей, є «закритість» цієї теми. Місце грошей і увага до них людей у

вітчизняній психології часто недооцінюється, грошова тематика упускається, замовчується, вважається непристойною для обговорення, витісняється. Про гроші у деяких культурах не прийнято розмовляти. 2. *Стереотип грошової напруги.* Ще один феномен, що пов'язаний з грошима і впливає з попереднього – це емоційна насиченість ставлення людей до грошей і відносин з приводу грошей. Гроші супроводжуються любов'ю, ненавистю, заздрістю, люди випробовують різні, але, як правило, сильні почуття, що характеризує цю сферу як емоційно заражену, контрастну або амбівалентну стосовно грошей. Зворотним боком даного стереотипу є феномен приписування емоційно значущим явищам підвищену грошову вартість. У цьому випадку відбувається компенсація емоційної напруги дякуючи завищеним – у грошовому виразі – вартості явища або його наслідків. 3. *Стереотип ілюзії матеріальності грошей.* Традиційно гроші відносять до сфери матеріального, потребу в грошах вважають матеріальною потребою і цінність грошей – матеріальною цінністю. У своїх роботах С. Семенов не раз звертав увагу на те, що гроші не належать виключно до матеріального, а можуть бути використані для задоволення більшості потреб, у тому числі і соціальних, і духовних. 4. *Стереотип грошової профанації.* Використання грошей в обміні і інших видах взаємодії людей показує кількісну оцінку цих дій, що перетворює взаємодію людей з сакральної, незвичайної в ординарну. Така трансформація переживається як опошлення і оцінюється людьми негативно. Тому родичі вважають за краще надавати один одному послуги безкоштовно або бартером. 5. *Стереотип різних грошей.* Хоча люди використовують одне слово «гроші», значення можуть бути різні, як різні і самі гроші: гроші взагалі (як функція), наявні і безготівкові, монети і купюри, рублі і долари, гроші на депозиті або на кредитній карті. Різні гроші – різні відносини, різні люди – різне ставлення до одного й того ж виду грошей. 6. *Стереотип розміру грошей.* Зміна суми грошових коштів припускає і зміну правил поведінки з ними. Дрібницю не піднімають, а крупні суми прагнуть приховувати. 7. *Стереотип позики.* Звичайно

морально засуджується запозичення грошей і морально схвалюється позика, причому у вигляді безвідплатної фінансової допомоги. Соціальні норми і стереотипи фінансової поведінки людей, особливо на території СНД, не дають однозначної відповіді на питання: позичати гроші чи ні. Позика і кредити є в останні декілька років постійно обговорюваною темою: спочатку як джерело розвитку споживчого попиту і нова для жителів СНД сфера грошових відносин, а потім – як джерело стресу і нових форм поведінки при виникненні фінансової заборгованості. 8. *Стереотип індивідуальної економічної поведінки*. Грошова поведінка, її форми і мотивація істотно розрізняються на макро-, мезо- і мікрорівнях. Індивідуальна економічна поведінка опинилася істотно відмінною від поведінки груп і організацій. 9. *Стереотип грошової арифметики*. Формально логічні математичні операції (складання, віднімання, ділення тощо) з абстрактними числами і з грошима мають відмінні правила і норми. 10. *Стереотип переважної цінності грошей*. Гроші цінніші, ніж товари аналогічної вартості. Мається на увазі, що гроші міцно пов'язані з торгівлею і обслуговують соціальний обмін. На відміну від більшості речей гроші – високо ліквідний товар, тому гроші украй рідко бувають нічийними, за винятком дрібниці. Більшість речей вимагають більше ресурсів (тимчасових, інтелектуальних, матеріальних, фізичних, соціальних та ін.) для того, щоб перетворитися на гроші або інші речі, а ось зворотна операція здійснюється набагато простіше (Семенов, 2010; Вереїна, 2013).

С. Ключников пропонує власну систему різних стереотипів грошової поведінки, спостережуваних ним.

1. *Стереотип перший*. «Золото – це диявол». Помилкове переконання: «Гроші – зло, предмет самих низовинних жадань». Моралісти, що сповідують ці переконання, спираються на думку, що найпоширеніша мотивація всіх злочинів, у тому числі і вбивств - це гонитва за наживою. Це досить стійкий стереотип, що просякає багато релігій. Людина, сприймаюча цей стереотип як істину, ставиться до

грошей пасивно і не прагне їх заробити. Ефективне переконання: «Золото - не творіння диявола, а інструмент досягнення життєвої мети. Гроші це, перш за все великі можливості для щасливішого і благополучнішого життя».

2. *Стереотип другий. «Золото – це бог».* Помилкове переконання: «За допомогою грошей можна вирішити абсолютно всі проблеми». Таке обожнювання грошей властиве сучасному світу. Ефективне переконання: «Гроші, звичайно, важливі. Разом з тим, гроші - це всього лише засіб, а не мета. Золото не бог, це просто земний еквівалент праці, енергії. За допомогою грошей неможливо вирішити абсолютно всі проблеми. Не можна купити здоров'я, щирі відносини, любов і щастя. Можна тільки створити для цього хороші умови».

3. *Стереотип третій. «Великі гроші – великі проблеми».* Помилкове переконання: «Краще жити скромно, особливо не висовуватися, не виходити на лінію вогню успіху». У цьому стереотипі закладено раціональне зерно. Дійсно, гроші вимагають активного ставлення. Коли спроможна людина прагне зберегти і примножити своє багатство, їй необхідно виявляти активність. Цивілізований підхід вимагає, щоб капітал працював, а не лежав мертвим вантажем. Сьогодні зовсім інші швидкості, життя стало динамічним і швидкоплинним. Для грошей властиво постійно обертатися, вкладатися у товари й послуги. Вони як струмочки повинні текти у різних напрямках і повертатися до людини. Дійсно, коли багато грошей, виникають проблеми, але у бідної людини їх значно більше, а якість життя значно гірша. Ефективне переконання: «Гроші - це потенційні можливості, це спосіб реалізації цілей і бажань, життєвих програм. При умілому поводженні вони не створюють проблеми, а допомагають їх вирішувати. Достатня кількість грошей дозволяє людині відчувати себе легко і впевнено».

4. *Стереотип четвертий. «Багатство – результат вдачі».* Помилкове переконання: «Великі гроші дістаються тільки успішним людям». Наприклад, можна виграти пристойні суми в лотерею або їх

успадкувати. На думку тих, хто вірить в цей стереотип, наявність грошей або їх відсутність залежить від долі або зовнішніх обставин, але тільки не від самої людини. Звичайно, елемент долі і вдачі відіграють певну роль, але в набагато більшій мірі це залежить від самої людини, від її бажання, цілеспрямованих зусиль і завзятості. Ефективне переконання: «Доля, звичайно, робить сюрпризи, але можна все життя прожити в очікуванні дорогого подарунка, так його і не дочекавшись. Успішна людина завжди сама коваль свого щастя. Успіх приходить до того, хто в нього вірить і упевнено йде до нього назустріч».

5. *Стереотип п'ятий.* «Чим більше працюєш, тим більше заробляєш». Помилкове переконання: «Якщо працювати на знос, то рано чи пізно розбагатієш». Багатство приходить не до того, хто багато працює, а до того, хто правильно мислить і діє. І бідний, і багатий можуть витратити однакові зусилля, але результат буде різним. Гроші прийдуть тільки в тому випадку, якщо людина глибоко продумає свої дії, складе програму, так званий бізнес - план життя і буде цілеспрямовано його реалізовувати. І найголовніше тут - це стан свідомості: золотий сплав сильного бажання і віри в себе. Ефективне переконання: «Краще робити кожний життєвий крок зважено, продумано, усвідомлено. Спочатку стати багатим в думках. Потім збудувати точний шлях до процвітання в голові. Спокійно, зосереджено і цілеспрямовано почати його здійснювати».

6. *Стереотип шостий.* «Вище за голову не стрибнеш». Помилкове переконання: «Сидіть скромно, не висовуйтеся, не прагніть виглядати розумніше, ніж ви є». Ефективне переконання: «Якщо повірити у те, що всі зусилля даремні, то так воно і є. Тому спочатку треба змінити психологічні переконання. Людина здатна на багато що! Доля безпосередньо залежить від думок».

7. *Стереотип сьомий.* «Копійка рубель береже». Помилкове переконання: «Чим більше ми будемо економити, тим більше у нас буде грошей». Хто надмірно економить, по суті, береже свою енергію, боячись її втратити. Але хто витрачає багато сил, той більше і одержує.

Річ у тому, що чим менше ми витрачаємо грошей, тим більше обмежуємо свої потреби. А значить, менше прикладаємо зусиль для того, щоб більше заробляти. Ефективне переконання: «Зайва ощадливість блокує активність заробляти більше. Чим скромніші потреби, тим менше мотивація стать багатим.»

8. *Стереотип восьмий.* «У сорок років грошей немає, і не буде». Помилкове переконання: «Можна сколотити капітал тільки в молодості». Ця помилкова негативна установка як і раніше живе в свідомості багатьох. Ефективне переконання: «За статистикою, люди створюють все краще у віці приблизно від сорока до шістдесяти років. Ці твердження ґрунтуються на ретельному дослідженні діяльності тисяч людей. Достатньо як приклади навести таких відомих мільйонерів як Генрі Форд і Ендрю Карнегі».

9. *Стереотип дев'ятий.* «Не у грошах щастя». Це твердження своєрідна захисна реакція. Цей стереотип характерний для тих, хто не хоче визнаватися навіть самим для самих себе своєю нездатністю або небажання заробляти гідно. Ефективне переконання: «Гроші не можуть перешкодити людині бути щасливою, зате здатні підсилити її щастя. Гроші збільшують можливості для щастя. Вони можуть зробити щасливу людину ще щасливішою» (Ключников, 2010; Вереїна, 2013).

Висновки. Інтеграція психології і економіки сприяла розвитку таких наукових галузей як економічна психологія і поведінкова економіка. Вивчаючи однакові об'єкти, кожна з наук розглядає свої предмети і використовує специфічні методи. Одним з таких об'єктів виступає фінансова поведінка особистості. Предметом досліджень такого роду виступають ставлення людей до грошей, або attitudes towards money в англійській літературі. Психологічні феномени, пов'язані з грошима, мають різнобарвну структуру, форми і динаміку. У життєвій психології вони знайшли віддзеркалення в прислів'ях і приказках, в анекдотах і притчах. Систематичне спостереження за монетарними відносинами дозволяє сформулювати виокремлені в

процесі спостереження закономірності і стереотипи, в які вірять люди, а відповідно керуються цими стереотипами в своїй грошовій поведінці.

Література

1. Дейнека О.С. Экономическая психология. СПб.: СПбГУ, 2000. 160 с.
2. Семенов М.Ю. Субъективная ценность монет. СПб.: СПбГУЭФ, 2010. С. 220-222.
3. Семенов М.Ю. Испытание деньгами. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. 184 с.
4. Семенов М.Ю., Мацнев Ю.В. Ценность денег в разные возрастные периоды. Омск: Ютон, 2005. 376 с.
5. Caskey J.P. The Susan B. *Anthony Dollar and the Theory of Coin*. 1994. P. 495-510.
6. Fehr E., Tyran J.R. Does Money Illusion Matter? *American Economic Review*, 2001. P. 1239-1262.
7. Shafir E. Money illusion. *The Quarterly Journal of Economics*, 1997. P. 341-374.
8. <http://www.kluchnikov.ru>

References

1. Deineka O.S. *Ekonomicheskaja psikhologija*. SPb.: SPbGU, 2000. 160 s. [in Russian].
2. Semenov M.Iu. *Subieektivnaia tsennost monet*. SPb.: SPbGUEF, 2010. S. 220-222. [in Russian].
3. Semenov M.Iu. *Ispytanie dengami*. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. 184 s. [in Russian].
4. Semenov M.Iu., Matsnev Iu.V. *Tsennost deneg v raznye vozrastnye periody*. Омск: Iuton, 2005. 376 s. [in Russian].
5. Caskey J.P. The Susan B. *Anthony Dollar and the Theory of Coin*. 1994. P. 495-510.

6. Fehr E., Tyran J.R. Does Money Illusion Matter? *American Economic Review*, 2001. P. 1239-1262.

7. Shafir E. Money illusion. *The Quarterly Journal of Economics*. 1997. P. 341-374.

8. <http://www.kluchnikov.ru>

Zavatsky Yu.A.

Socio-psychological features of social mobility of the individual in terms of the formation of financial behavior

The article provides an analysis of the problem of the psychology of money in order to identify key stereotypes of thinking that are directly related to money and cause an impact on human behavior in terms of social mobility. Identifying negative beliefs about money and rethinking them into positive ones gives everyone the opportunity to act more effectively in relationships and situations related to money. Here is a list of the main stereotypes of thinking about money. Attention is paid to the motives of consumption associated with the motive to meet urgent personal and family needs, and examines consumer behavior, analyzing the psychological reasons that force people to refrain from spending. It is emphasized that the main motives for such restraint are caution, foresight, caution, independence, the desire to leave a legacy to children, avarice. There are differences in the treatment of money, which are related to such factors as property status, age, gender, personality type. It has been shown that the ability to plan expenses usually increases with age; that men show a greater capacity for targeted savings than women; that men give money more psychological value and are more competent in dealing with it than women, but are more prone to money risks, and women are more likely than men to experience a lack of money and are more likely to envy those who are richer; that extroverts are more wasteful and introverts are frugal; that people concerned about the accumulation of money experience less

satisfaction with life than those who sacrifice money in the name of spiritual and social values.

Key words: *personality, values, social mobility, financial behavior.*

Завацький Юрій Анатолійович – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

**РОЛЬ ПРИВАБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЇ У СТРУКТУРІ
МОТИВАЦІЇ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖСЛУЖБОВЦІВ**

ORCID: 0000-0003-3488-496X

Стаття присвячена вивченню структури мотивації трудової діяльності держслужбовців, факторів, які роблять професію привабливою чи непривабливою для них, а також особливостей взаємозв'язків між цими показниками. Зокрема, виявлено, що держслужбовців у своїх професії приваблює її важливість у соціумі, характеристики робочого дня та можливість контактувати, працювати з людьми; наявність умов для творчості та самовдосконалення, факт відповідності роботи власному характеру, виявились для держслужбовців менш значущими. У структурі трудової мотивації держслужбовців більш вираженою є внутрішня мотивація порівняно із двома видами зовнішньої (позитивної та негативної). Водночас, зовнішня негативна мотивація є більш вираженою у співвіднесенні із зовнішньою позитивною. При переважанні у структурі професійної мотивації держслужбовців внутрішньої мотивації до праці, «важливість професії у суспільстві» стає для них менш значущою. Водночас, зовнішню позитивну мотивацію здатні підсилити такі фактори привабливості професії, як «можливості професійного самовдосконалення» та «наявність контакту з людьми». При переважанні у структурі трудової мотивації держслужбовців зовнішньої негативної мотивації, вони схильні частіше вказувати на негативні аспекти власної професії, такі як невідповідність роботи власному характеру та незадоволеність робочим графіком.

Ключові слова: мотивація, мотивація трудової діяльності, привабливість професії, держслужбовці.

Постановка проблеми. Ефективність діяльності фахівців у сфері державного управління є умовою чіткого функціонування цієї системи. Відомо, що ефективність роботи будь-якої організації залежить не лише від якісно розроблених планів й організації роботи, а, перш за все, від самих людей, їхнього потенціалу, працездатності, ініціативності та наполегливості в реалізації цих планів.

В останні роки активізувалися наукові дослідження в напрямку розробки ефективних механізмів формування та реалізації системи управління персоналом на державній службі. Значна увага в цих роботах приділяється добору кадрів, їх навчанню та підвищенню кваліфікації, водночас, зазначається, що це не дає очікуваного ефекту без належного застосування функції мотивації. Людина може володіти видатними професійними знаннями та навичками, але не використовувати їх на практиці, тому що не має мотивації. У цьому контексті питання мотивації праці державних службовців набуває особливого значення, оскільки тільки вмотивовані державні службовці можуть сформувати професійну і високоефективну державну службу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичний аналіз психологічної літератури, присвяченої вивченню мотивації до професійної діяльності, дозволяє визначити два основні підходи до вивчення цього явища. Згідно першого, - професійна мотивація розглядається як складне, нестійке співвідношення різних потягів, що складають мотиваційну сферу (наприклад, професійних намірів і професійних покликань, потреби в професійній праці, професійних інтересів, ціннісних орієнтацій у професійній діяльності; мотивів професійної діяльності, професійної мети і професійних планів, професійних досягнень, професійної

спрямованості тощо) [3; 6; 8; 9]. Відповідно до другої позиції, професійна мотивація є сукупністю стійких професійних мотивів фахівця [7; 5]. Як зазначає Є. Ро, сам вибір фаху вже дозволяє виявити структуру потреб людини і зазначає, що головним для успіху і задоволеності працею є вибір такої професійної діяльності, в якій потреби людини будуть реалізовані повною мірою. Так, наприклад, для одних людей головним є самоактуалізація у професії (що можна реалізувати у творчих професіях), для інших важливіша безпека, для третіх – повага та любов [5].

Поняття мотивації праці державних службовців почало активно розглядатись в зв'язку з проблемами, що виникли в цій сфері. Особливо небезпечною, на думку В. Д. Бондар, є проблема корупції, що існує протягом всього функціонування державної служби [2]. Окрім цього, як зазначає Н. Ф. Артеменко, існують проблеми низького рівня професіоналізму чиновників, низької виконавської дисципліни, небажання брати відповідальність на себе, відходу найбільш здібних державних службовців у комерційні структури. Все це пов'язано з відсутністю гідних стимулів для роботи в державній службі [1].

Нам також близька позиція, про яку зазначають О.Ю. Древаль та А.В. Швецов, що існує нагальна потреба в розробці дієвих неекономічних методів мотивації державних службовців [4].

З огляду на все вищезазначене, **мета статті** полягає у вивченні чинників привабливості професії серед держслужбовців та особливостей їх взаємозв'язку із наявною в них структурою мотивації трудової діяльності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У дослідженні взяли участь працівники державної та недержавної сфери. До першої групи респондентів увійшли працівники Броварської міської ради (м. Бровари, Київська область) - 134 особи віком від 22 до 65 років, з них 27 чоловіків та 107 жінок, зі

стажем роботи від 3х років. Другу групу респондентів склали працівники ТОВ «ІТАК» (м. Київ) - 136 осіб — віком від 21 до 62 років, з них 48 чоловіків та 88 жінок, зі стажем роботи від 3х років. Усього у дослідженні взяли участь 270 осіб.

Для досягнення поставленої мети був використаний наступний діагностичний інструментарій: методика вивчення факторів привабливості професії В. Ядова (модифікація І. Кузьміної, А. Реана) та методика «Структура мотивації трудової діяльності» К. Замфір.

Зокрема, перша методика дозволила нам визначити міру задоволеності респондентами своєю професією та вивчити ті фактори, які роблять її привабливою чи не привабливою для держслужбовців. Результати були занесені у таблицю 1.

Таблиця 1

Показники факторів значимості обраної професії серед респондентів - держслужбовців

Фактори	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
<i>n</i>	55	77	35	25	32	50	77	69	41	22	46
<i>m</i>	49	13	23	46	65	24	10	16	21	37	14
<i>K3</i>	0,05	0,5	0,09	-0,16	-0,25	0,17	0,5	0,4	0,15	0,11	0,24

*де *n* – кількість респондентів, які відмітили фактор як привабливий, *m* – кількість респондентів, які відмітили фактор як непривабливий; об'єм вибірки – *N*=132

За кожним з факторів підраховувався коефіцієнт значимості за формулою $K3=(n - m)/N$. Варто зауважити, що об'єм вибірки склав 132, а не 134 особи, адже респонденти не зробили жодного вибору за цією методикою. Отримані коефіцієнти дозволяють зробити висновки щодо значимості тих чи інших факторів

привабливості професії для досліджуваних. Для кращої візуалізації отримані коефіцієнти були розміщені на графіку (рис. 1).

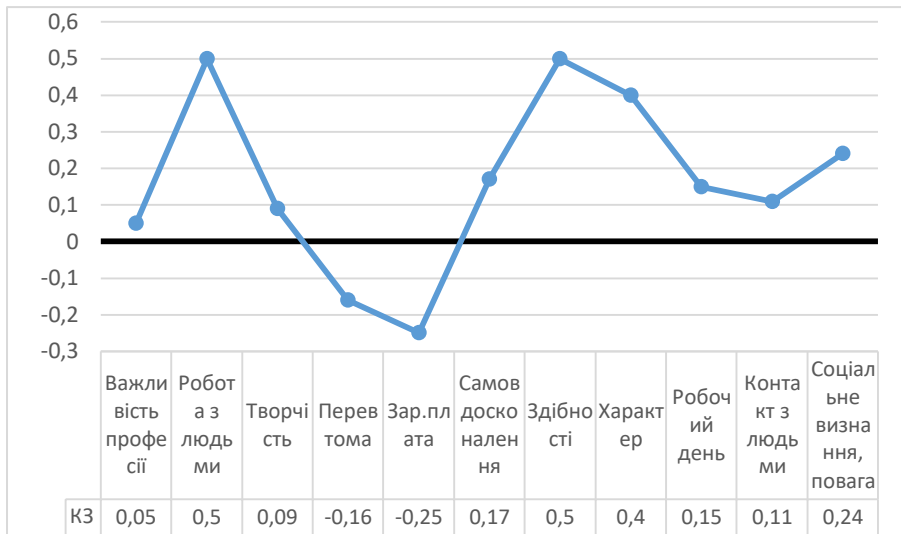

Рис. 1. Графік коефіцієнтів значимості факторів привабливості професії для держслужбовців

Як засвідчує рис.1, найбільш привабливими держслужбовці у своїй професії вважають можливість працювати з людьми (0,5), відповідність роботи власним здібностям (0,5) та характеру (0,4). Домінуючими серед негативних факторів, які впливають на непривабливість професії для досліджуваних, є низький рівень заробітної плати (-0,25) й те, що робота часто викликає перевтому (-0,16). Як бачимо, можливість самовдосконалення (0,17) та досягти соціального визнання й поваги оточуючих (0,24) отримали посередні коефіцієнти як фактори привабливості професії. Водночас, згідно таблиці 1, значна кількість досліджуваних (50 та 46 осіб, відповідно), відзначили ці фактори як привабливі в їх

професії, тому можемо припустити, що для частини вибірки вони залишаються значимими. Вважається, що фактори, значення коефіцієнтів яких наближене до 0, можна трактувати як незначимі. До останніх, згідно рис. 1., належать «важливість професії у суспільстві» (0,05), «наявність умов для творчості» (0,09), «частий контакт з людьми» (0,11) та «великий робочий день» (0,15). Якщо ж знов звернутись до таблиці виборів (див.табл.1), нескладно помітити, що такий низький коефіцієнт свідчить не стільки про незначимість цих факторів, скільки про суперечливу їх оцінку респондентами: для одних ці фактори є позитивно значимими та приваблюють у професії, а для інших – негативно значимі, не приваблюють у професії (особливо яскраво це прослідковується за фактором «важливості професії у суспільстві», оцінки її важливості оточуючими). Зазначимо також, що для респондентів цієї групи можливість «роботи з людьми» є дуже значимою, приваблює їх у своїй професії, водночас, необхідність «часто контактувати з людьми» може одночасно і знижувати для них привабливість професійної діяльності.

Вивчення задоволеності професією та факторів, які роблять її привабливою чи не привабливою для респондентів – працівників недержавної сфери за цією методикою, дозволило отримати наступні результати, які відображені у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники факторів значимості обраної професії серед респондентів – працівників недержавних структур

Фактори	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
<i>n</i>	26	84	36	20	30	80	76	68	12	8	44
<i>m</i>	34	2	2	36	54	8	2	4	12	2	8
<i>K3</i>	-0.05	0.6	0.25	-0.12	-0.18	0.5	0.5	0.48	0	0.04	0.27

*де n – кількість респондентів, які відмітили фактор як привабливий, m – кількість респондентів, які відмітили фактор як непривабливий; об'єм вибірки – $N=136$

У цій групі респондентів, як і в попередній, за кожним з факторів підраховувався коефіцієнт значимості за формулою $KЗ=(n - m)/N$. Об'єм даної вибірки склав 136 осіб. Отримані коефіцієнти дозволяють зробити висновки щодо значимості тих чи інших факторів привабливості професії для досліджуваних. Для кращої візуалізації дані були розміщені на графіку, представленому нижче (рис. 2).

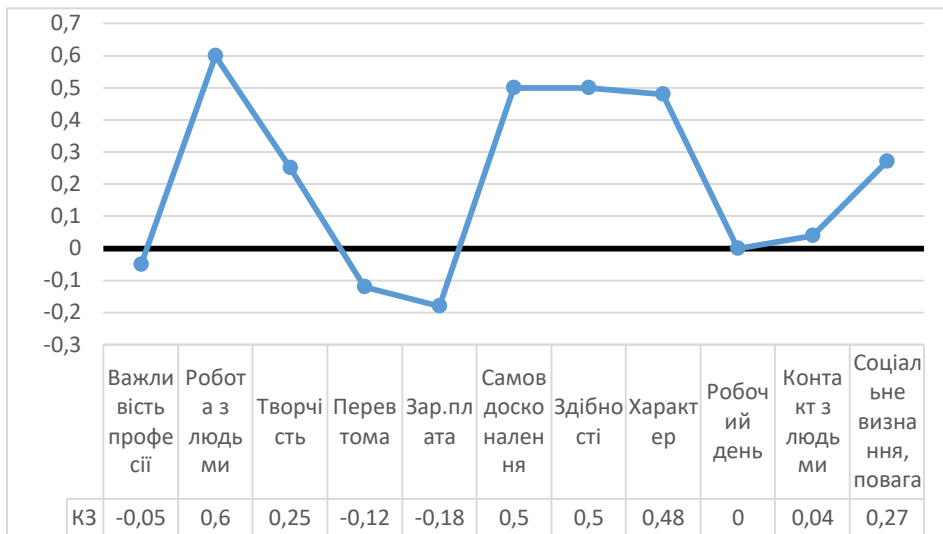

Рис. 2. Графік коефіцієнтів значимості факторів привабливості професії для представників недержавної сфери

Як ілюструє рис. 2, серед працівників недержавної сфери спостерігається тенденція скоріше відмічати фактори

привабливості своєї професії, аніж навпаки, що більш характерно для групи держслужбовців. Аналогічно з першою групою респондентів, досліджуваних цієї групи більшою мірою приваблює можливість та вміння працювати з людьми (0,6), відповідність роботи власним здібностям (0,5) та характеру (0,48). Водночас, ще один значимий позитивний фактор - можливість самовдосконалення (0,5) – виявився специфічним для представників цієї групи. Негативні фактори, що позначаються на непривабливості професії для респондентів, виражені менш інтенсивно, зокрема, це низький рівень заробітної плати (-0,18) та те, що робота викликає перевтому (-0,12). Посередні коефіцієнти отримали такі фактори привабливості професії, як «можливість досягти соціального визнання й поваги оточуючих» (0,27) та «наявність умов для творчості» (0,25). Фактори, значення коефіцієнтів яких наближене до 0, можна трактувати як незначимі. До останніх (див. рис. 2) належать «важливість професії у суспільстві» (-0,05), «частий контакт з людьми» (0,04) та «великий робочий день» (0). Згідно даних таблиці 2, ці фактори зрідка обирались респондентами, що свідчить про їх низьку значимість для них (спірним виглядає лише 1й фактор – важливість професії, адже кількість випробуваних, які зазначили це як фактор привабливості і як фактор непривабливості склала 26 та 34 особи, відповідно). Отримані нами результати за вказаною методикою виявили спільну для двох груп особливість: їх приваблює та є значимою у своїй професії можливість «роботи з людьми», водночас, вирішальною стає інтенсивність такої роботи, адже необхідність «часто контактувати з людьми» може одночасно і знижувати для них привабливість професійної діяльності.

Наявність статистично значущих відмінностей при порівняння отриманих емпіричних показників у двох групах випробуваних визначалась за допомогою тесту непараметричного порівняння двох незалежних вибірок (U-тесту Манна та Уїтні).

Фактори задоволеності своєю професією - ті, які роблять її привабливою чи не привабливою для респондентів двох груп (за методикою вивчення факторів привабливості професії В.Ядова, модифікація І.Кузьміної, А.Реана), представлені на графіку нижче (рис.3).

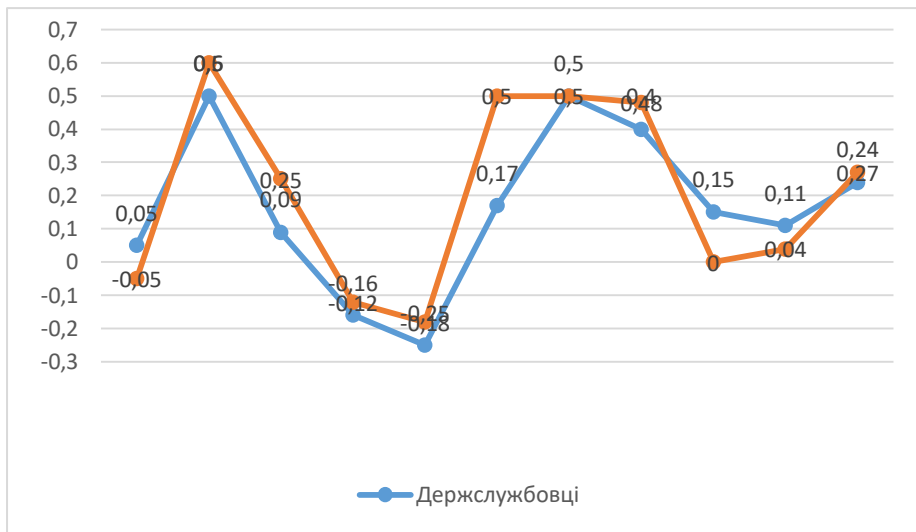

Рис. 3. Графік коефіцієнтів значимості факторів привабливості професії для респондентів двох груп

Порівняння показників між групами за описаною методикою засвідчило, що факторами привабливості професії для держслужбовців є «важливість професії в соціумі» ($U=6638$; $p=0,001$); характеристики робочого дня ($U=6856$; $p=0,001$), а також «можливість контактувати з людьми» ($U=8057$; $p=0,098$). Менш значущими для держслужбовців, на відміну від респондентів другої групи, виявились такі фактори як «наявність умов для творчості» ($U=7557$; $p=0,007$), «наявність умов та можливостей

самовдосконалення» ($U=6856$; $p=0,001$) та «відповідність роботи характеру» ($U=7734$; $p=0,028$).

Методика для вивчення «Структури мотивації трудової діяльності» К.Замфір включає у себе діагностику трьох її компонентів: внутрішньої, зовнішньої позитивної та зовнішньої негативної мотивації. Респонденти давали оцінку різним типам мотивів у чотирьох випадках: у ролі керівника; з точки зору їх керівника; власне вони та їхні колеги. Отримані показники серед держслужбовців відображені у таблиці 3.

Таблиця 3

**Структура мотивації трудової діяльності
держслужбовців (сер. зн.)**

	Мотивація		
	Внутрішня	Зовнішня	
		Позитивна	Негативна
<i>Я як керівник</i>	4,0	3,3	3,3
<i>Мій керівник</i>	3,9	3,6	3,3
<i>Я сам</i>	3,9	3,2	3,4
<i>Мої колеги</i>	3,9	3,2	3,4
Сума	<i>15,7</i>	<i>13,3</i>	<i>13,4</i>

Отримані показники вираженості різних видів мотивації свідчать про переважання серед опитаних внутрішньої мотивації порівняно із двома видами зовнішньої. Водночас, зовнішня негативна мотивація є більш вираженою порівняно із позитивною. Остання вказується як більш значима та дієва лише з позиції власного керівника (3,6 бала), при цьому, власна гіпотетична роль керівника, на думку респондентів, такого ефекту не дає (3,3 бала). Зважаючи на те, що оптимальним вважається співвідношення $ВМ > ЗПМ > ЗНМ$, бачимо, що у нашому випадку порядок незначно

зміщений – ВМ (15,7) > ЗНМ (13,4) > ЗПМ (13,3), тобто загалом можемо говорити про позитивне ставлення держслужбовців до власної трудової діяльності, але співвідношення негативної та позитивної зовнішньої мотивації стримує рушійні сили мотиваційного комплексу.

Отримані нами показники за цією методикою у другій групі досліджуваних відображені у таблиці 4.

Таблиця 4

Структура мотивації трудової діяльності працівників недержавної сфери (сер. зн.)

	Мотивація		
	Внутрішня	Зовнішня	
		Позитивна	Негативна
<i>Я як керівник</i>	4.4	3.9	3.4
<i>Мій керівник</i>	4.2	3.8	3.4
<i>Я сам</i>	4.3	3.9	3.5
<i>Мої колеги</i>	4.2	3.7	3.6
Сума	<i>17.1</i>	<i>15.3</i>	<i>13.9</i>

У трудовій діяльності працівників недержавного сектору, порівняно з групою держслужбовців, внутрішня та зовнішня позитивна мотивація є більш значимою; оцінки ж значимості зовнішньої негативної мотивації майже не відрізняються. У межах кожного з видів мотивації показники значимо не різняться, незалежно від того, з якої позиції респонденти її оцінювали – керівника, своїх колег чи власної. Співвідношення ВМ > ЗПМ > ЗНМ (17,1 > 15,3 > 13,9) є оптимальним і свідчить про позитивне ставлення респондентів цієї групи до власної трудової діяльності та наявну рушійну силу мотиваційного комплексу.

У таблиці 5 представлені результати статистичного порівняння показників за методикою «Структура мотивації трудової діяльності» К. Замфір та трьома її компонентами (внутрішньої, зовнішньої позитивної та зовнішньої негативної мотивації) у двох групах досліджуваних.

Таблиця 5

**Структура мотивації трудової діяльності респондентів
двох груп (сер. зн.)**

	Мотивація					
	Внутрішня		Зовнішня			
	ДС	ПНД	Позитивна		Негативна	
			ДС	ПНС	ДС	ПНС
<i>Я як керівник</i>	4,0**	4.4**	3,3**	3.9**	3,3	3.4
<i>Мій керівник</i>	3,9*	4.2*	3,6**	3.8**	3,3	3.4
<i>Я сам</i>	3,9**	4.3**	3,2**	3.9**	3,4	3.5
<i>Мої колеги</i>	3,9*	4.2*	3,2**	3.7**	3,4	3.6

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$; ДС – держслужбовці, ПНС – працівники недержавної сфери.

Як бачимо, статистично значущі відмінності між групами знайдені за двома з трьох компонентів – внутрішньої мотивації та зовнішньої позитивної мотивації, причому незалежно від того, з якої позиції досліджувані оцінювали запропонований їм перелік тверджень. Поряд із цим, вплив зовнішньої негативної мотивації на свою трудову діяльність представники двох груп оцінили приблизно однаково і значущих відмінностей виявлено не було. Також, згідно таблиці 5, для працівників недержавної сфери внутрішня мотивація є основним джерелом та рушійною силою їхнього мотиваційного комплексу ($U=4713$; $p=0,014$; $U=4859$;

$p=0,033$), особливо якщо цей вид мотивації оцінювався з власної позиції ($U=4656$; $p=0,009$) або позиції себе як керівника ($U=4425$; $p=0,002$). Для досліджуваних обох груп роль зовнішньої позитивної мотивації є дещо менш впливовою у порівнянні з внутрішньою, але, водночас, більш значимою для респондентів другої групи ($U=2898$; $p=0,001$; $U=3223$; $p=0,001$; $U=3015$; $p=0,001$; $U=3719$; $p=0,001$). Загалом, представлені статистичні дані підтверджують, що працівники недержавного сектору більш позитивно ставляться до власної трудової діяльності та володіють більшою рушійною силою мотиваційного комплексу.

Результати проведення кореляційного аналізу з використанням коефіцієнту кореляції Пірсона (при двосторонньому значенні) між змінними описаних методик представлені у таблиці 6 та 7.

Таблиця 6

Кореляційні зв'язки між факторами привабливості професії та структурними компонентами трудової мотивації серед респондентів – держслужбовців

Структура мотивації	Фактори привабливості професії				
	№ 1	№ 6	№ 8	№ 9	№ 10
	Важливість праці	Само-вдосконалення	Відповідність характеру	Робочий день	Контакт з людьми
Внутрішня мотивація	-,209*				
Зовнішня позитивна мотивація		,204*			,275**
Зовнішня негативна мотивація			-,223*	-,248*	

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$

Виявлені кореляційні зв'язки дозволяють говорити про те, що при переважанні у структурі професійної мотивації держслужбовців внутрішньої мотивації до праці, вони рідше схильні обирати «важливість професії у суспільстві» в якості фактору її привабливості ($r=-,209$; $p\leq 0,05$). Щодо зовнішньої позитивної мотивації, то її здатні підсилити такі фактори привабливості професії, як «можливості професійного самовдосконалення» ($r=,204$; $p\leq 0,05$) та «наявність контакту з людьми» ($r=,275$; $p\leq 0,05$). Чим більш вираженою у структурі трудової мотивації держслужбовців стає зовнішня негативна мотивація, тим частіше вони вказують на невідповідність роботи власному характеру ($r=-,223$; $p\leq 0,05$) та незадоволені робочим графіком ($r=-,248$; $p\leq 0,05$).

Отримані взаємозв'язки між аналогічними параметрами у групі респондентів-працівників недержавної сфери, представлені у таблиці 7.

Таблиця 7

Кореляційні зв'язки між факторами привабливості професії та структурними компонентами трудової мотивації серед респондентів – працівників недержавної сфери

Структура мотивації	Фактори привабливості професії							
	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 6	№ 9	№ 10	№ 11
	Робота з людьми	Умови для творчості	Перевтома	Зарплата	Самовдосконалення	Робочий день	Контакт з людьми	Соц. визнання
Внутрішня мотивація		,241**						-,193*
Зовнішня позитивна мотивація	,316**	,287**	,209*	,185*	,240**			
Зовнішня негативна мотивація				-,296**		-,324**	-,449**	-,205*

Примітка: * – значущість на рівні $p\leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p\leq 0,01$

Так, переважання у структурі професійної мотивації досліджуваних недержавної сфери внутрішнього компоненту, пов'язане із таким фактором, як «наявність умов для творчості» ($r=,241$; $p\leq 0,01$), але не «досягненням соціального визнання та поваги» ($r=-,193$; $p\leq 0,05$). У цій групі респондентів було виявлено значно більшу кількість факторів, які є дієвими, з їхнього погляду, для зовнішньої позитивної мотивації. Це, зокрема, можливість та вміння працювати з людьми ($r=,316$; $p\leq 0,01$), те, що робота вимагає творчості ($r=,287$; $p\leq 0,01$), наявність актуальних можливостей для самовдосконалення ($r=,240$; $p\leq 0,01$) та гідна заробітна платня ($r=,185$; $p\leq 0,05$). При вираженості зовнішньої негативної мотивації, респонденти вказують у якості факторів непривабливості професії недостатню заробітну платню ($r=-,296$; $p\leq 0,01$), тривалість та графік робочого дня ($r=-,324$; $p\leq 0,01$), частий контакт із людьми ($r=-,449$; $p\leq 0,01$) та неможливість досягти соціального визнання, поваги ($r=-,205$; $p\leq 0,05$).

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отримані нами дані дозволяють говорити про те, що найбільш привабливими у своїй професії держслужбовців вважають важливість професії в соціумі, її соціальна цінність; характеристики робочого дня (визначеність, відносна нетривалість, чіткий графік тощо), а також можливість контактувати з людьми, вміння працювати з ними. Водночас, варто зауважити, що два з перелічених факторів виявились досить суперечливими: так, частка тих, хто не обирає «важливість професії» в якості фактору привабливості професії серед держслужбовців була значною. Крім того, можливість «роботи з людьми» хоч і є значимою та приваблює держслужбовців у своїй професії, та необхідність «часто контактувати з людьми» може одночасно знижувати для них привабливість професійної діяльності. Наявність умов для творчості й самовдосконалення, відповідність роботи власному

характеру, виявились для держслужбовців, на противагу, менш значущими.

Порівняння вираженості внутрішньої, зовнішньої позитивної та негативної мотивації свідчить про переважання серед держслужбовців внутрішньої мотивації порівняно із двома видами зовнішньої. Водночас, зовнішня негативна мотивація є більш вираженою у співвіднесенні із зовнішньою позитивною. Загалом, держслужбовці (порівняно із працівниками недержавного сектору) менш позитивно ставляться до власної трудової діяльності та володіють меншою рушійною силою мотиваційного комплексу.

Щодо ролі привабливості професії у структурі трудової мотивації, то можемо говорити про те, що при переважанні у структурі професійної мотивації держслужбовців внутрішньої мотивації до праці, «важливість професії у суспільстві» стає для них менш значущою. Водночас, зовнішню позитивну мотивацію здатні підсилити такі фактори привабливості професії, як «можливості професійного самовдосконалення» та «наявність контакту з людьми». При переважанні у структурі трудової мотивації держслужбовців зовнішньої негативної мотивації, вони схильні частіше вказувати на негативні аспекти власної професії, особливо часто - на невідповідність роботи власному характеру та незадоволеність своїм робочим графіком.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні соціально-психологічних чинників мотивації трудової діяльності держслужбовців.

Література

1. Артеменко Н.Ф. Особливості мотивації персоналу у сфері державної служби. *Кадрова політика та публічна служба. Аспекти публічного управління*. 2016. №4-5 (30-31). С. 37-47.

2. Бондар В. Д. Мотивація трудової діяльності державних службовців: вітчизняний та світовий досвід. *Університетські наукові записки*. Хмельницький. 2006. № 3–4. С. 158–167.

3. Военная психология и педагогика: учеб. пособие / [А. Я. Анцупов, В. Н. Бондаренко, В. И. Буянов и др.]; В. Ф. Кулаков (ред.). М.: Совершенство, 1998. 384 с.

4. Древаль О.Ю., Швецов А.В. Особливості мотивації державних службовців. *Економічні проблеми сталого розвитку: матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Балацького О.Ф., м. Суми, 6-8 травня 2014 р.:* у 2-х т. / За заг. ред.: О.В. Прокопенко, О.В. Люльова. Суми: СумДУ, 2014. Т.2. С. 321-323.

5. Кальчук О. С. Теоретичні підходи до вивчення мотивації військовослужбовців-жінок до професійної діяльності. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць* / редкол.: І. Д. Бех, З. Ф. Сіверс, Є. В. Белкіна та ін. К.: КМПУ ім Грінченка. Б. Д, 2006. № 6. С. 39 – 42.

6. Матохнюк Л. О. Формування психологічної готовності майбутніх інженерів-прикордонників до професійної діяльності: Автореф. дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 „Педагогічна психологія”. Хмельницький: Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. 2006. 20 с.

7. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности// под ред. Г.С. Никифорова. С.-Петербург, 1991. 152 с.

8. Сафін О. Д. Психологія управлінської діяльності командира. Хмельницький: Вид-во Акад. ПВУ, 1997. 149 с.

9. Щербатюк Б. А. Психологічні особливості самовизначення жінок, орієнтованих на управлінську діяльність: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 „Соціальна психологія”. Київ, 2000. 20 с.

References

1. Artemenko N.F. (2016). Osoblyvosti motivatsii personalu u sferi derzhavnoi sluzhby. Kadrova polityka ta publiczna sluzhba. Aspekty publicznego upravlinnia. №4-5 (30-31). S. 37-47 [in Ukrainian].
2. Bondar V. D. (2006). Motyvatsiia trudovoi diialnosti derzhavnykh sluzhbovtziv: vitchyzniani ta svitovyi dosvid. Universytetski naukovi zapysky. Khmelnytskyi. № 3–4. S. 158–167 [in Ukrainian].
3. Voennaya psihologiya i pedagogika: ucheb. posobie (1998). [A. Ya. Antsupov, V. N. Bondarenko, V. I. Buyanov i dr.]; V. F. Kulakov (red.). M.: Sovershenstvo, 384 s [in Russian].
4. Dreval O.Iu., Shvetsov A.V. (2014). Osoblyvosti motivatsii derzhavnykh sluzhbovtziv. Ekonomichni problemy staloho rozvytku: materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii, prysviachenoj pamiaty prof. Balatskoho O.F., m. Sumy, 6-8 travnia 2014 r.: u 2-kh t. / Za zah. red.: O.V. Prokopenko, O.V. Liulova. Sumy: SumDU. T.2. S. 321-323 [in Ukrainian].
5. Kalchuk O. S. (2006). Teoretychni pidkhody do vyvchennia motivatsii viiskovosluzhbovtziv-zhinok do profesiinoi diialnosti. Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika: zb. nauk. prats / redkol.: I. D. Bekh, Z. F. Sivers, Ye. V. Bielkina ta in. K.: KMPU im Hrinchenka. B. D, № 6. S. 39 – 42 [in Ukrainian].
6. Matokhniuk L. O. (2006). Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti maibutnikh inzheneriv-prykordonnykiv do profesiinoi diialnosti: Avtoref. dys... kand. psykhol. nauk: spets. 19.00.07 „Pedahohichna psykholohiia”. Khmelnytskyi: Nats. akad. Derzh. prykordon. sluzhby Ukrainy im. B. Khmelnytskoho. 20 s [in Ukrainian].
7. Psihologicheskoe obespechenie professionalnoy deyatelnosti (1991). [pod red. G.S. Nikiforova]. S.-Peterburg, 152 s [in Russian].

8. Safin O. D. (1997). Psykholohiia upravlinskoi diialnosti komandrya. Khmelnytskyi: Vyd-vo Akad. PVU, 149 s [in Ukrainian].

9. Shcherbatiuk B. A. (2000). Psykholohichni osoblyvosti samovyznachennia zhinok, oriietovanykh na upravlinsku diialnist: avtoref. dys. na zdobuttia stupenia kand. psykol. nauk: spets. 19.00.05 „Sotsialna psykholohiia”. Kyiv, 20 s [in Ukrainian].

Kolesnikov O.

THE ROLE OF THE ATTRACTIVENESS OF THE PROFESSION IN THE CIVIL SERVANTS' STRUCTURE OF LABOR ACTIVITY MOTIVATION

The article is devoted to the study of the civil servants' structure of motivation and the factors that make the profession attractive or unattractive to them. The peculiarities of the relationship between these indicators are studied as well.

In particular, it was found that civil servants are attracted in their profession by its importance in society, the characteristics of the working day and the ability to communicate with people; the presence of conditions for creativity and self-improvement, the fact of conformity of work to one's own character, turned out to be less significant for civil servants.

An internal motivation in the structure of labor motivation of civil servants, is more pronounced compared to two types of external motivation - positive and negative. At the same time, external negative motivation is more pronounced in relation to external positive motivation.

With the predominance of internal motivation to work in the structure of civil servants' professional motivation, the "importance of the profession in society" becomes less important for them. At the same time, external positive motivation can be enhanced by such factors of attractiveness of the profession as "opportunities for professional self-improvement" and "the presence of contact with people." When the

structure of work motivation of civil servants is dominated by external negative motivation, they tend to point more often to the negative aspects of their profession, such as the mismatch of work to their own nature and dissatisfaction with the work schedule.

***Key words:** motivation, motivation of labor activity, attractiveness of profession, civil servants.*

Колесніков Олександр Миколайович – аспірант кафедри соціальної психології, факультету психології, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ
ПІДХОДІВ ДО ВИБОРУ ПРОФЕСІЙ
СТАРШОКЛАСНИКАМИ**

ORCID: 0000-0003-1973-0997

Здійснено теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до вибору професій старшокласниками. Установлено, що соціально-економічні зміни, що відбуваються в нашій країні, демократизація суспільства, переорієнтація виробництва на ринки Європейського союзу, зникнення одних професій і виникнення інших посилили інтерес дослідників до проблеми професійного самовизначення. Резюмовано, що сучасні соціальні та економічні умови потребують від випускника школи практичної, теоретичної, моральної та психологічної підготовки до життя та праці за умов ринкових відносин, ясного розуміння залежності власного майбутнього від обсягів та якості отриманих знань та вмінь, усвідомлення та обґрунтування вибору галузі професійної діяльності, ініціативності та працьовитості. Констатовано, що ставлення людини до себе як до суб'єкта професійної діяльності формується на основі самопізнання і оцінки власних можливостей стосовно вимог конкретної професії. А тому готовність старшокласників до праці взагалі слід трактувати як особистісне новоутворення, що включає прагнення до професійної діяльності, а також відповідні знання, уміння, навички та професійно значимі якості особистості. Резюмовано, що на перших етапах вибору професії старшокласниками важлива роль належить професійній інформації, що розглядається як планоірний процес ознайомлення молоді з основними професіями та спеціальностями, з їх

функціями, змістом, умовами, організацією, режимом і оплатою праці, правовими основами працевлаштування, перспективами змін у змісті праці та в структурі професійних потреб. До подібної інформації включаються також відомості про вимоги професії до фізичних можливостей працівників. Тоді як сьогодні інформація про професії надходить до учнів із різних джерел: від батьків, друзів, знайомих, засобів масової інформації, професіографічної літератури, вчителів і передбачає організацію їх активної відповідної пізнавальної діяльності. Виявлено, що проблема вибору професії старшокласниками в науковій літературі нині тлумачиться з точки зору особистісного, діяльнісного, суб'єктного, культурологічного підходів.

Ключові слова: професійне самовизначення, старшокласники, чинники, школярі, готовність до вибору професії.

Постановка проблеми. Вибір професії є визначальним етапом професійного самовизначення особистості. Проблема професійного самовизначення особистості відноситься до низки тих, що нині активно розробляються в психолого-педагогічній науці. Це пов'язано з тим, що проблема професійного самовизначення носить фундаментальний характер, бо зачіпає загальну проблему життєвого становлення особистості.

Разом з тим в даний час проблема професійного самовизначення, зокрема вибору професії набула особливої актуальності. Соціально-економічні зміни, що відбуваються в нашій країні, демократизація суспільства, переорієнтація виробництва на ринки Європейського союзу, зникнення одних професій і виникнення інших посилили інтерес дослідників до проблеми професійного самовизначення.

Актуальність проблеми підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення та професійної кар'єри зумовлена

соціокультурними та соціально-економічними перетвореннями суспільства, трансформацією підстав і політичними змінами, що істотно змінили погляд на освіту, позначивши пріоритетну роль останньої в нових соціальних, політичних і економічних умовах, що, в свою чергу, вплинуло і на зміну науково-методичних, організаційних підходів до професійної орієнтації учнівської молоді як важливої складової загальної та професійної освіти.

Згідно з визначенням, введеним Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), експертною групою Єврокомісії щодо безперервної профорієнтації, Радою Європейського Союзу та Світовим банком, нині розширюється значення терміна «професійна орієнтація»: орієнтація на професію передбачає і орієнтацію на кар'єру, що вимагає об'єднання навчальної та професійної орієнтації в інтегрований процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблема професійного самовизначення старшокласників перебуває в центрі наукової уваги сучасних дослідників. Зокрема, дослідники вивчають проблему виховання у старшокласників готовності до вибору професії вчителя (Т. Близнюк [1]); виокремлюють педагогічні умови професійного самовизначення старшокласників (В. Доротюк [2]); конкретизують чинники успішної адаптації [12] та працевлаштування молодих фахівців (Г. Захарчин [3]); та психологічні (І. Калюжна [6]) фактори впливу на професійне самовизначення школярів (В. Кавецький [4]); формування у старшокласників готовності до вибору професій сфери економіки та підприємництва в умовах профільного навчання (А. Калінська [5]); впливу мотивів на вибір майбутньої професії старшокласників (В. Кондратенко [7]); психологічних особливостей становлення готовності старшокласників до професійного самовизначення в умовах профільного навчання (Р. Кулаков [8]); розробляють педагогічні засади формування готовності старшокласників до свідомого

вибору майбутньої професії типу «людина-техніка» (Л. Куліненко [9]); досліджують вікова динаміка професійного самовизначення дітей (М. Коць [10]); виокремлюють психолого-педагогічні принципи і стадії розробки особистісно орієнтованої підготовки учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти (В. Рибалко [13]); актуалізують необхідність активізації профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти (І. Чечко [15]). Однак, нами не знайдено відомостей про систематизацію сучасних наукових підходів та дослідницьких позицій щодо тлумачення процесу вибору майбутнього фаху сучасними старшокласниками.

Метою статті є теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до вибору професій старшокласниками.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Важливою умовою високопродуктивної праці, постійного інтересу до професії, творчого пошуку, морального задоволення є свідомий вибір професії. Тільки вдало вибрана професія може дати справжнього працівника, який може розгорнути на користь справи максимум своїх можливостей, адже тільки правильний вибір може зробити працю для людини джерелом великої радості [1, с. 76].

Випадковий, необґрунтований вибір професії призводить до незадоволення роботою, швидкої втомлюваності, до виробничих і моральних травм. Актуальність цієї проблеми зростає у зв'язку з розривом між структурою потреб суспільства в кадрах працівників і службовців та професійною орієнтацією молодих людей, які починають свою трудову діяльність. Поряд із тим, сучасні соціальні та економічні умови потребують від випускника школи практичної, теоретичної, моральної та психологічної підготовки до життя та праці за умов ринкових відносин, ясного розуміння залежності власного майбутнього від обсягів та якості отриманих знань та вмінь, усвідомлення та обґрунтування вибору галузі професійної діяльності, ініціативності та працьовитості. В

сучасних умовах все більше старшокласників розуміє, що без відповідних знань не можна досягти значних успіхів у власній трудовій діяльності. Якщо професія є для індивіда цінною, особисто значущою, то виникає потреба у праці саме за визначеною спеціальністю, належне ставлення до неї, утворюється професійний інтерес, виявляються цілі й ідеали, що пов'язані з цією професією, а також наміри оволодіти нею, переконаність в тому, що вона буде задовольняти його матеріальні й духовні потреби. Життєве самовизначення є важливою складовою юнацького віку. В цей час проявляється потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню поведінку дорослого, збагнути себе як члена громади, зрозуміти себе та власні можливості. В зв'язку із цим поява життєвих планів і вибір професійного шляху стає особливо актуальним саме в юнацькому віці.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень, присвячених питанням формування готовності старшокласників до певної трудової діяльності дозволяє сприймати даний процес як забезпечення послідовних і цілеспрямованих змін потреб, інтересів і мотивації особистості, а також відповідних знань, умінь та навичок. Зміни, що відбуваються у державі, викликають зміни у самосвідомості як основи професійного самовизначення. Ставлення людини до себе як до суб'єкта професійної діяльності формується на основі самопізнання і оцінки власних можливостей стосовно вимог конкретної професії. А тому готовність старшокласників до праці взагалі слід трактувати як особистісне новоутворення, що включає прагнення до професійної діяльності, а також відповідні знання, уміння, навички та професійно значимі якості особистості.

У багатьох психолого-педагогічних дослідженнях нині головний акцент робиться на особистісних аспектах вибору професії, активізації саморозвитку та самовиховання старшокласника [6]. Відомо, що професійні уявлення дітей

складаються у загальному вигляді до 11 років [10, с. 185]. У 13-14 років у більшості підлітків є уявлення про професії на рівні переважно загальних уявлень, тобто їх знання практично зв'язані тільки з тим, що вони бачать навкруги. Тільки у 13-16 років у старшокласників встановлюються стійкі уявлення про навколишній світ, йде активний пошук способів самореалізації, усвідомлення навколишнього життя, що відбувається через призму особистого досвіду й уявлень, які сформувалися. У цьому віці вчення починає втілюватися в потреби та прагнення, пов'язані з майбутньою позицією в житті і професійною трудовою діяльністю. Слід зазначити, що молоді люди хоч ще є учнями, але вже готуються до дорослого життя. Вони ведуть себе як дорослі і фактично більшість такими є, адже їх життєва перспектива, моральне усвідомлення, ціннісне спрямування та цілі спрямовані на початок самостійного життя в суспільстві. Робиться спроба керувати своєю поведінкою, рахуватися з навколишнім середовищем, підкорятися вимогам дорослого життя та ін. У більшості диференціація інтересів має вже чіткий характер із наданням переваги тому чи іншому виду діяльності.

Продовжуючи, відзначимо, що на думку Л. Федоренко, при наявності відповідно організованої системи профорієнтаційної роботи кожен учень може свідомо обрати собі професію по закінченні загальноосвітньої школи. «У 8-11 класах інтереси і нахили учнів індивідуалізуються і диференціюються до різних видів професійної діяльності...У цьому віці підвищується обґрунтованість оцінки і вибору тієї чи іншої професії, яка розглядається підлітком уже стосовно до себе, своїх можливостей, інтересів, намірів» [14, с. 146]. Важливо, що період навчання у 8-9 класах є найважливішим, оскільки учні до закінчення 9 класу мають визначитися у своєму професійному майбутньому і вирішити, де будуть продовжувати навчання чи працювати. Незважаючи на те, що частина дослідників ставить під сумнів

готовність старшокласників до свідомого професійного самовизначення [14, с. 160], планоірний систематичний профорієнтаційний процес міг би забезпечити їх підготовку до осмисленого вибору своєї трудової діяльності в майбутньому. У 13-16 років зростає реальна самостійність учня і найбільш значущими для нього стають комунікативні, волеві та інтелектуальні якості. Потреба у самовизначенні стає визначальною властивістю особистості. Вона обумовлює внутрішні тенденції до інтеграції раніше сформованих властивостей та відношень, оскільки формування життєвих планів вимагає внутрішньої узгодженості й цілісності.

У ранній юності особистість найчастіше здійснює свій вибір самостійно, хоча на неї впливає і попереднє виховання, і соціальне оточення, і багато інших факторів. Саме вік старшокласників, що навчаються у загальноосвітній середній школі, є сенситивним для становлення готовності до професійної діяльності як стійкої домінуючої якості особистості. При цьому майбутні професійні досягнення старшокласників безпосередньо залежать від їх готовності до самовіддачі в діяльності і самостійності в реалізації життєвих цілей. А тому для формування узгодженої та реалістичної життєвої перспективи старшокласники мають одержати достовірні знання про майбутню професію та свої здібності. При цьому вибір професії повинен бути не тільки вільним, а й у повній мірі усвідомленим, тобто відповідати як особистісним інтересам учня, так і інтересам суспільства. Свідомий вибір професії виступає показником сформованості професійного самовизначення і переходу особистості у нову фазу професійного розвитку.

Вивчення наукових засад вибору професій старшокласниками свідчить про те, що різні питання підготовки старшокласників до обґрунтованого вибору професії досі залишається актуальним. Одним з основних недоліків роботи

більшості шкіл є неврахування здібностей, інтересів та спрямованості конкретного учня. Тому необхідно забезпечити наступність культурного й історичного досвіду, залучення дитини до різних видів діяльності, спеціального формування соціального простору, де є змога «приміряти» безліч ролей, взаємодіяти з іншими, відповідати за свої вчинки. У зв'язку з тим, що вибір професій старшокласниками за своєю суттю є системою підготовки до вільного та свідомого професійного визначення, тому в центрі уваги психологів і педагогів постає проблема утворення умов для ґрунтовного вибору кожною особистістю такої професії, яка б найбільш повно відповідала її індивідуальним здібностям і бажанням. Незважаючи на те, що на сьогодні наявні різні підходи щодо змісту й складових елементів такої діяльності, метою всіх засобів є виховання за покликанням. При цьому необхідно, щоб особистість виявляла не тільки інтерес, а й активність у реалізації свого професійного покликання. Остання передбачає також обґрунтовану самооцінку здібності до певного виду діяльності, співвідношення здібностей з потребами та рівнем особистих прагнень. На перших етапах вибору професії старшокласниками важлива роль належить професійній інформації, що розглядається як планомірний процес ознайомлення молоді з основними професіями та спеціальностями, з їх функціями, змістом, умовами, організацією, режимом і оплатою праці, правовими основами працевлаштування, перспективами змін у змісті праці та в структурі професійних потреб. До подібної інформації включаються також відомості про вимоги професії до фізичних можливостей працівників. Тоді як сьогодні інформація про професії надходить до учнів із різних джерел: від батьків, друзів, знайомих, засобів масової інформації, професіографічної літератури, вчителів і передбачає організацію їх активної відповідної пізнавальної діяльності. Разом з тим, ознайомлення з роботою загальноосвітніх шкіл з точки зору

орієнтації старшокласників на вибір професії показує необґрунтовано низький її рівень. Звідси їх недостатня обізнаність про види професійної діяльності, відсутність уяви про знання, вміння та якості особистості, що необхідні для ефективної діяльності в різних професіях. В сучасних умовах професійна орієнтація учнів має бути не лише абстрактним актом накопичення знань, умінь та навичок. За своєю суттю вона повинна бути процесом зародження і становлення психологічних новоутворень особистості, серед яких – готовність до відповідної професії.

Особливістю даного підходу до профорієнтації є розгляд професійного самовизначення в якості процесу формування ставлення особистості до себе як до суб'єкта майбутньої професійної діяльності, знаходження себе в образах професійного світу, що допоможе підготувати людину в майбутньому до можливої зміни професій, адаптації до мінливих умов життя і професійної діяльності в умовах ринкової економіки.

У взаємозв'язку з професійним самовизначенням розглядається професійна кар'єра як засіб самореалізації, як компонент «Я-концепції», або індивідуальної життєвої структури (психологічний аспект), як реалізація соціального плану, як відповідь на ринкові відносини, реалізація економічних, соціальних та інших інтересів (соціально економічний аспект) [1]. При цьому особливо значущою є актуалізація знань про світ праці та професій, придбання адекватних уявлень про професійну діяльність, обраної професії і власних можливостях. У той же час значущим є формування у школярів здатності включатися в конкретні види праці, соціальні відносини професійного колективу для набуття практичного досвіду в обраної професії.

У ряді спеціальних досліджень відзначається, що існує необхідність розмежувати соціологічний, психологічний та педагогічний підходи до самовизначення. Так, при соціологічному підході самовизначення - результат соціалізації людини, її

входження в соціальні структури суспільства, засвоєння певних цінностей, норм, установок, зразків поведінки, прийнятих в різних сферах. Звідси визначені різні види самовизначення, що відповідають соціальним сферам життя, в які входить людина в міру дорослішання (соціальне, життєве, моральне, сімейне, професійне). Основний предмет (на думку психологів-класиків) психологічних досліджень тут - психологічні механізми, що сприяють входженню особистості в соціальні сфери.

Особливістю педагогічного підходу до цієї проблеми є її розгляд не тільки в онтологічному, а й організаційно-діяльнісному аспектах. За даними вітчизняних джерел, самовизначення особистості в цілому проявляється у вигляді ансамблю наступних приватних форм: конвенційно-рольової, професійної, сімейної, соціальної. У дослідженнях І. Калюжної [6] відзначається, що життєве самовизначення включає професійну діяльність, навчання, дозвілля, вимушену безробіття. Не можна не погодитися з думкою Н. Мосол [11] в аспекті вирішення даної проблеми, що не слід обмежуватися завданнями «ким бути» і «яким бути». Важливіше - «як жити»: як побудувати свій спосіб життя, який вибрати режим інтелектуальних, фізичних і емоційних навантажень, як долати труднощі і вирішувати власні проблеми [11].

Позиція «творчої співпраці» з учнем, що припускає складність і багатогранність поняття професійного самовизначення, послужила підставою для пошуку можливостей педагогічно грамотного сприяння, співучасті, співробітництва зі школярами в рішенні ними цієї життєво важливої проблеми. Таке розуміння, на наш погляд, надало можливість розглядати в аспекті вирішення завдань професійного самовизначення учнів феномен педагогічної підтримки і близьке поняття «педагогічний супровід» (які в педагогічній літературі досить часто трактуються як синоніми) [7; 8; 9]. Якість підготовки старшокласників до праці, професійної освіти в Україні в цілому залежить від філософського

осмислення її стану і перспектив розвитку. У методологічному аспекті цей розвиток пов'язаний із особистісною зорієнтованістю і неперервністю професійної освіти. У вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній вже були визначені вихідні концептуальні положення, принципи, що мають бути покладені до основ особистісної переорієнтації загальноосвітньої та професійної підготовки школярів.

Висновки. Вибір професій сучасними старшокласниками сьогодні доцільно здійснювати шляхом актуалізації їх пізнавальної та емоційно-вольової сфери, на усвідомленні необхідності та суспільної значущості кожної з професій, ролі, яку вони відіграють в розвитку суспільного виробництва. Значне місце в цьому процесі може належить особистості вчителя, але протягом тривалого часу головним і єдиним критерієм його професійних якостей залишалось глибоке знання предмета. Зараз необхідним є не лише глибоке знання предмета, а й вміння підбирати, адаптувати зміст навчального матеріалу залежно від потреб відповідної навчальної групи, визначати мету і завдання навчальної діяльності, реалізовувати навчальний процес, контролювати його результативність тощо. Крім того, важливого значення набувають взаємовідносини «вчитель-учень» і такі вміння як формування власного іміджу та стилю роботи, відчуття потреб і настрою аудиторії, підтримання зворотного зв'язку, вміння говорити, переконувати, слухати, бути вимогливим та об'єктивним. В сучасних умовах потрібен індивідуальний підхід до старшокласників, який був би пов'язаний з переорієнтацією всього навчального процесу у бік особистості, підвищенням рівня якості навчання. Це, зокрема, систематичне і всебічне вивчення їх індивідуальних особливостей; поєднання групової, фронтальної та індивідуальної форми організації навчання; здійснення організації самостійної роботи, продуктивної праці учнів; проведення

індивідуальних бесід і консультацій; диференційованого підходу до кожного.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в обґрунтуванні особливостей професійного самовизначення старшокласників.

Література

1. Близнюк Т. О. Виховання у старшокласників готовності до вибору професії вчителя: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Вінниця, 2012. 20 с.

2. Доротюк В. І. Педагогічні умови професійного самовизначення старшокласників. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2015. № 4. С. 28-30.

3. Захарчин Г. М. Чинники успішної адаптації та працевлаштування молодих фахівців. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка*. 2018. Т. 23, Вип. 8. С. 75-78.

4. Кавецький В. Є. Чинники впливу на професійне самовизначення школярів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2015. № 2. С. 158-162.

5. Калінська А. В. Формування у старшокласників готовності до вибору професій сфери економіки та підприємництва в умовах профільного навчання: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2013. 20 с.

6. Калюжна І. П. Психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2019. 20 с.

7. Кондратенко В. С. Вплив мотивів на вибір майбутньої професії старшокласників. *Молодий вчений*. 2016. № 6. С. 419-422.

8. Кулаков Р. С. Психологічні особливості становлення готовності старшокласників до професійного самовизначення в умовах профільного навчання. *Проблеми сучасної психології*. 2014.

Вип. 26. С. 340-352.

9. Куліненко Л. Б. Педагогічні засади формування готовності старшокласників до свідомого вибору майбутньої професії типу «людина-техніка»: монографія. Ізмаїл, 2012. 163 с.

10. Коць М. О. Вікова динаміка професійного самовизначення дітей // Психологічні перспективи. 2015. Вип. 26. С. 177-187.

11. Мосол Н. О. Сучасні методи активізації професійного самовизначення старшокласників. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1. С. 88-93.

12. Психологія професійного самовизначення особистості: монографія / М. С. Корольчук та ін. Київ, 2018. 279 с.

13. Рибалко В. Психолого-педагогічні принципи і стадії розробки особистісно орієнтованої підготовки учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти. *Неперервна освіта: теорія і практика*: зб. наук. пр. / за ред. І. А. Зязюна. 2011. Вип. 2. С. 33-41.

14. Федоренко Л. П. Психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*. 2018. Вип. 7. С. 143-149.

15. Чечко І. І. Професійне самовизначення старшокласників в контексті профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1. С. 146-152.

References

1. Blyzniuk, T.O. (2012), Training Readiness to Choose the Profession of Teacher in Senior Pupils: Author's Abstract of the Thesis for PhD in Pedagogy: 13.00.07. Vinnytsia, 20 p.

2. Dorotiuk, V.I. (2015), Pedagogical Conditions of Professional Self-determination of Senior Pupils. *Education and Development of Gifted Personality*. No. 4. Pp. 28–30.
3. Zakharchin, H.M. (2018), Factors of Successful Adaptation and Employment of Young Specialists. *Bulletin of Odessa National University. Series: Economics*. Vol. 23, Is. 8. Pp. 75-78.
4. Kavetskyi, V.Ye. (2015), Factors Influencing the Professional Self-determination of Pupils. *The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: Pedagogy*. No. 2. Pp. 158–162.
5. Kalinska, A.V. (2013), Formation of Senior Pupil’s Readiness to Choose Professions in the Field of Economics and Entrepreneurship in Terms of Specialized Education: Author’s Abstract of the Thesis for PhD in Pedagogy: 13.00.07. Kyiv, 20 p.
6. Kaliuzhna, I.P. (2019), Psychological Factors of Professional Self-Determination of Senior Pupils: Author’s Abstract of the Thesis for PhD in Pedagogy: 19.00.07. Kyiv, 20 p.
7. Kondratenko, V.S. (2016), The Influence of Motives on the Choice of Future Profession of Senior Pupils. *Molodyi Vchenyi*. No. 6. Pp. 419–422.
8. Kulakov, R.S. (2014), Psychological Features of the Formation of Readiness of Senior Pupils for Professional Self-Determination in the Context of Specialized Education. *Problems of Modern Psychology*. Is. 26. Pp. 340-352.
9. Kulinenko, L.B. (2012), Pedagogical Principles of Forming the Readiness of Senior Pupils to Consciously Choose a Future Profession of a “Man-Equipment” Type: Monograph. Izmail, 163 p.
10. Kots, M.O. (2015), Age Dynamics of Professional Self-Determination of Children // *Psychological Prospects*. Is. 26. Pp. 177-187.

11. Mosol, N.O. (2019), Modern Methods of Activating Professional Self-Determination of Senior Pupils. *Problems of Modern Psychology*. No. 1. Pp. 88–93.

12. Psychology of Professional Self-Determination of Personality: Monograph / M.S. Korolchuk et al. Kyiv, 2018. 279 p.

13. Rybalko, V. (2011), Psychological and Pedagogical Principles and Stages of Development of Personality-Oriented Training of Student Youth in the System of Continuing Professional Education. *Continuing Education: Theory and Practice: Collection of Research Papers* / Ed. by I.A. Ziaziun. Is. 2. Pp. 33-41.

14. Fedorenko, L.P. (2018), Psychological Determinants of Professional Self-Determination of Senior Pupils. *Scientific Journal of M.P. Drahomanov National Pedagogical University. Series 12: Psychological Sciences*. Is. 7. Pp. 143-149.

15. Chechko, I.I. (2019), Professional Self-Determination of Senior Pupils in the Context of Career Guidance Work in General Secondary Education. *Problems of Modern Psychology*. No. 1. Pp. 146–152.

Martynenko O.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO THE CHOICE OF PROFESSIONS BY SENIOR PUPILS

Theoretical and methodological analysis of scientific approaches to the choice of professions by senior pupils is carried out. It is established that the socio-economic changes taking place in our country, democratization of society, reorientation of production to the markets of the European Union, the disappearance of some professions and the emergence of others have increased researchers' interest in the problem of professional self-determination. It is summarized that modern social and economic conditions require school graduates to be practically, theoretically, morally and psychologically prepared for life

and work in market conditions, to have a clear understanding of the dependence of their future on the volume and quality of knowledge and skills, awareness and justification of professional activities, initiative and diligence. It is stated that a person's attitude to himself as a subject of professional activity is formed on the basis of self-knowledge and assessment of his own capabilities in relation to the requirements of a particular profession. Therefore, the readiness of high school students for work in general should be interpreted as a personal development, which includes the desire for professional activity, as well as relevant knowledge, skills, abilities and professionally significant personality qualities.

It is summarized that in the first stages of choosing a profession by senior pupils, an important role is played by professional information, which is considered as a consistent process of acquainting young people with the main professions and specialties, their functions, content, conditions, organization, wage, legal grounds of employment, prospects for changes in the content of work and in the structure of professional needs. Such information also includes information on the requirements of the profession to the physical capabilities of employees. Today, information about professions comes to students from various sources: from parents, friends, acquaintances, the media, professional literature, teachers and involves the organization of their active relevant cognitive activities. It is found that the problem of choosing professions by senior pupils is now interpreted in the scientific literature in terms of personal, activity, subject, culturological approaches.

Key words: *professional self-determination, senior pupils, factors, schoolchildren, readiness to choose a profession.*

Мартиненко Олена Олексіївна – аспірант кафедри психології, Київський національний торговельно економічний університет, м. Київ.

**ВПЛИВ МІЖСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН НА
ФОРМУВАННЯ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У
ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

ORCID: 0000-0002-0225-8115

У статті розглянуто психологічні особливості впливу міжособистісних відносин на формування адиктивної поведінки у юнацькому віці.

Представлено та проаналізовано результати емпіричного дослідження впливу міжособистісних відносин на формування адиктивної поведінки з подальшою статистичною обробкою даних.

Методи: *При дослідженні використано методи математичної статистики (кореляційний аналіз за Пірсоном) та наступні психодіагностичні методики: методика діагностики міжособистісних відносин (Тімоті Лірі); методика «Потреба в спілкуванні» Ю. М. Орлов; методика «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич; методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг (адаптація В. Бурової).*

Результати. *Обґрунтовано, що адиктивна поведінка набуває широкого поширення серед молоді. Одним з чинників, який впливає на формування залежної поведінки можуть бути міжособистісні відносини.*

Подано методики емпіричного дослідження міжособистісних відносин та адиктивної поведінки. Зазначено основні напрями сучасних досліджень.

За результатами емпіричного дослідження та кореляційного аналізу, визначено, що існує взаємозв'язок між особистісними відносинами та адиктивною поведінкою.

Встановлено, що чим більше у людини буде виражений авторитарний, підпорядковуючий, доброзичливий тип міжособистісних відносин, тим менше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

Чим більше у людини буде виражений егоїстичний, агресивний, підозрілий, залежний тип міжособистісних відносин, тим більше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

Чим вищий в людини рівень потреби у спілкуванні, тим менше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

На підставі отриманих даних зроблено висновок про необхідність подальших досліджень, спрямованих на пошук різних детермінант виникнення адикцій з метою глибшого аналізу порушеної проблематики.

Висновки. *У результаті кореляційного аналізу встановлено, що міжособистісні відносини можуть бути пов'язані з адиктивною поведінкою особистості.*

Ключові слова: *адиктивна поведінка, алкоголізм, наркоманія, інтернет-залежність, міжособистісні відносини.*

Постановка проблеми. Адиктивна поведінка як явище набуває все більшого поширення серед молоді, котрі легко піддаються негативним впливам та шукають вихід зі складних ситуацій саме у відході від реальності шляхом зміни психічного стану за допомогою певних речовин, або фіксацією уваги на окремих видах діяльності. Означена ситуація значною мірою пов'язана з тим, що наявна система заходів протидії вживанню

різних речовин має недостатньо послідовний характер і не завжди є адекватною до реального стану справ.

Водночас глибший аналіз порушеної проблеми дає змогу констатувати, що не достатньо вивченим є питання про чинники, що впливають на формування адикцій.

Міжособистісні відносини значною мірою можуть позначатись на схильності до формування залежної поведінки. У низці праць доведено, що наявність несприятливих умов міжособистісної взаємодії є значущим чинником створення негативної соціальної ситуації розвитку.

Аналіз наукових досліджень дає підстави свідчити, що незважаючи на значну увагу вчених до означеної проблеми та наявність результатів дослідження окремих її аспектів, проблема впливу міжособистісних відносин на формування адиктивної поведінки залишається недостатньо вивченою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури виявлено, що проблема формування міжособистісних відносин завжди привертала увагу науковців. Дослідження проблеми відбувалось у таких напрямках: загальні питання формування міжособистісних відносин вивчали В. Бесчастний, Л. Буєва, Л. Виготський, О. Винославська, Дж. Капрара, Д. Карнегі, Я. А. Коменський, І. Кон, В. Куніцина, В. М'ясищев, П. М'ясоїд, М. Ніколс, Н. Обозов, А. Петровський, А. Реан, К. Роджерс, І. Сайтарлі, Л. Столяренко, В. Сухомлинський, З. Хелус, Л. Штайнберг та інші.

Взаємини в студентських та учнівських колективах висвітлювали у своїх працях Н. Анікєєва, В. Богословський, А. Макаренко, А. Петровський, В. Секун, С. Соловейчик, В. Шпалінський та інші; моральні аспекти взаємин – Т. Адорно, І. Бех, Д. Лихачов та інші; соціальний аспект міжособистісних відносин став предметом вивчення П. Бергера, В. Лабунської, К. Рубчевського, Н. Смелзера та інших.

Вивчення адиктивної поведінки відбувається на інтегративних засадах фахівцями психології, соціології, медицини, соціальної педагогіки. Дослідження цієї проблеми містяться в працях А. Лічко, Д. Колесов, С. Шевердін, Б. Левін, М. Левін, В. Оржеховська Н. Максимова (Максимова, 2006), (Максимова, 2002), С. Толстоухова. Останнім часом поширення інтересу до адикцій простежуємо в роботах Ц. Короленка (Короленко, Дмитриєва, Шпикс, 2011), (Короленко, Дмитриєва, 2001), В. Менделевича (Менделевич, 2007), Е.Б.Усова (Усова, 2010), О. Безпалько, А. Капської, Н. Заверіко, О. Карпенко, М. Окаринського, П. Гусака, Н. Бурмаки, О. Савчука, Т. Мартинюк, І. Шишової, О. Мурашкевича.

Мета статті – розкрити психологічні особливості впливу міжособистісних відносин на формування адиктивної поведінки у юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Дослідження проводилися на базі Ужгородського вищого професійного училища торгівлі та технологій харчування. Кількість досліджуваних становить 57 осіб віком 17-19 років.

При дослідженні використано методи математичної статистики (кореляційний аналіз за Пірсоном) та наступні психодіагностичні методики: методика діагностики міжособистісних відносин (Тімоті Лірі); методика «Потреба в спілкуванні» Ю. М. Орлов; методика «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич; методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг (адаптація В. Бурової).

У результаті проведеного емпіричного дослідження впливу міжособистісних відносин на формування адиктивної поведінки юнаків було отримано наступні результати:

- За методикою діагностики міжособистісних відносин (Тімоті Лірі) отримано наступні показники:

Авторитарний тип міжособистісних відносин домінує у шістнадцяти досліджуваних, що становить 28% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Егоїстичний тип міжособистісних відносин домінує у чотирнадцяти досліджуваних, що становить 25 % від загальної кількості осіб даної вибірки.

Агресивний тип міжособистісних відносин домінує у одинадцяти досліджуваних, що становить 19% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Підозрілий тип міжособистісних відносин домінує у тринадцяти досліджуваних, що становить 23% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Підпорядковуючий тип міжособистісних відносин домінує у вісімнадцяти досліджуваних, що становить 32% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Залежний тип міжособистісних відносин домінує у чотирнадцяти досліджуваних, що становить 25% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Доброзичливий тип міжособистісних відносин домінує у двадцять одного досліджуваного, що становить 37% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Альтруїстичний тип міжособистісних відносин домінує у семи досліджуваних, що становить 12% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Отже, за результатами отриманими по даній методиці ми можемо побачити, що у досліджуваних, які складають дану вибірку домінує доброзичливий тип міжособистісних відносин. Найменше виражений альтруїстичний тип міжособистісних відносин.

Результати за даною методикою зображено на рисунку 1.

- За методикою «Потреба в спілкуванні» Ю. М. Орлов отримано наступні показники:

Високий рівень потреби у спілкуванні виявлено у двадцяти трьох досліджуваних, що становить 40% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Середній рівень потреби у спілкуванні виявлено у вісімнадцяти досліджуваних, що становить 32% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Низький рівень потреби у спілкуванні виявлено у шістнадцяти досліджуваних, що становить 28% від загальної кількості осіб даної вибірки.

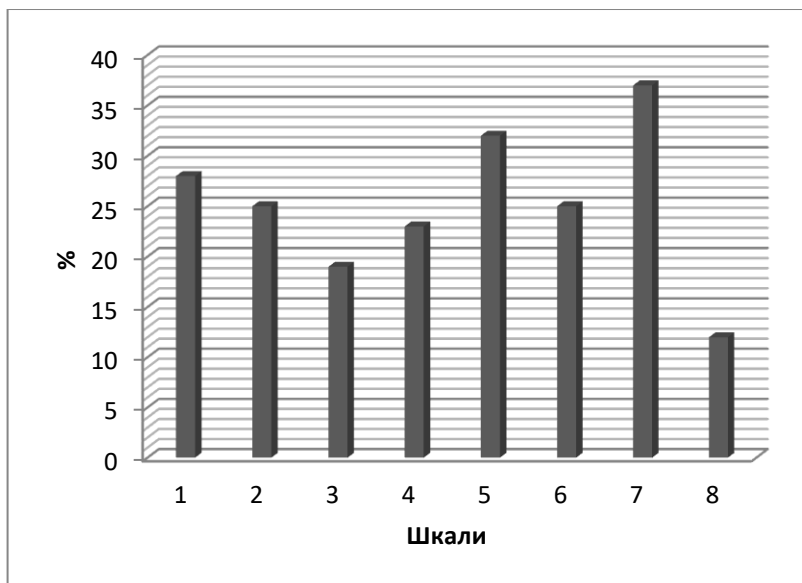

Рис.1. Результати дослідження у % за методикою діагностики міжособистісних відносин (Тімоті Лірі)

Примітка: 1. Авторитарний. 2. Егоїстичний. 3. Агресивний. 4. Підозрілий. 5. Підпорядковуючий. 6. Залежний. 7. Доброзичливий. 8. Альтруїстичний.

Отже, за результатами отриманими по даній методиці ми можемо побачити, що у досліджуваних які складають дану вибірку домінує високий рівень потреби у спілкуванні. Найменше виражений низький рівень потреби у спілкуванні.

Результати за даною методикою зображено на рисунку 2.

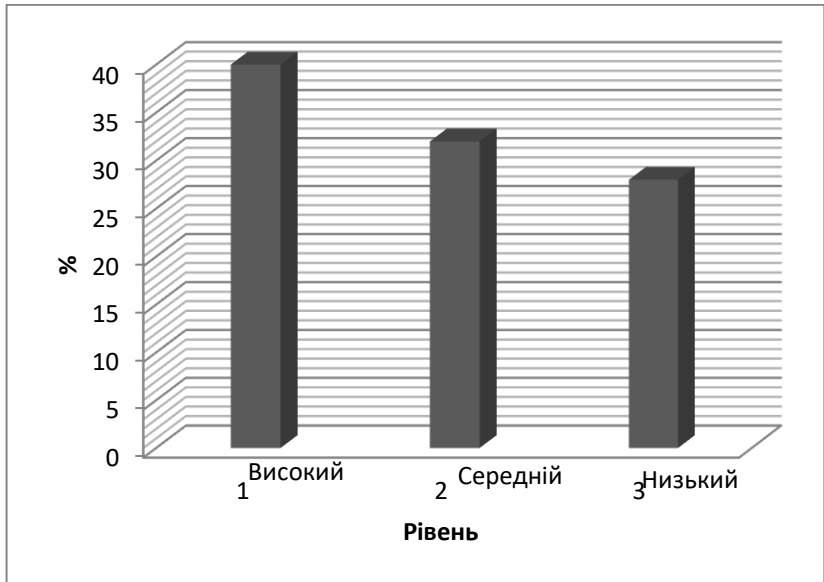

Рис. 2. Результати дослідження у % за методикою «Потреба в спілкуванні» Ю. М. Орлов

- За методикою «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич отримано наступні показники:

За шкалою наркотичної залежності показник норми виявлено у тридцяти двох досліджуваних, що становить 57% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Ознака тенденції виражена у одинадцяти досліджуваних, що становить 19% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Підвищена схильність виражена у семи досліджуваних, що становить 12% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Висока ймовірність виражена у семи досліджуваних, що становить 12% від загальної кількості осіб даної вибірки.

За шкалою алкогольної залежності показник норми виявлено у двадцяти дев'яти досліджуваних, що становить 50% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Ознака тенденції виражена у чотирнадцяти досліджуваних, що становить 25% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Підвищена схильність виражена у дев'яти досліджуваних, що становить 16% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Висока ймовірність виражена у п'яти досліджуваних, що становить 9% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Отже, за результатами отриманими по даній методиці ми можемо побачити, що у досліджуваних, які складають дану вибірку за показниками наркотичної залежності переважає рівень, що характеризує норму, найменше виражена підвищена схильність та висока ймовірність до вживання наркотичних речовин. За показниками алкогольної залежності переважає рівень, що характеризує норму, найменше виражена висока ймовірність до вживання алкогольних напоїв.

Результати за даною методикою зображено на рисунку 3.

- За методикою на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг (адаптація В. Бурової) отримано наступні показники:

Високий рівень схильності до формування інтернет-залежності виявлено у дев'яти досліджуваних, що становить 16% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Середній рівень схильності до формування інтернет-залежності виявлено у одинадцяти досліджуваних, що становить 19% від загальної кількості осіб даної вибірки.

Низький рівень схильності до формування інтернет-залежності виявлено у тридцяти семи досліджуваних, що становить 65% від загальної кількості осіб даної вибірки.

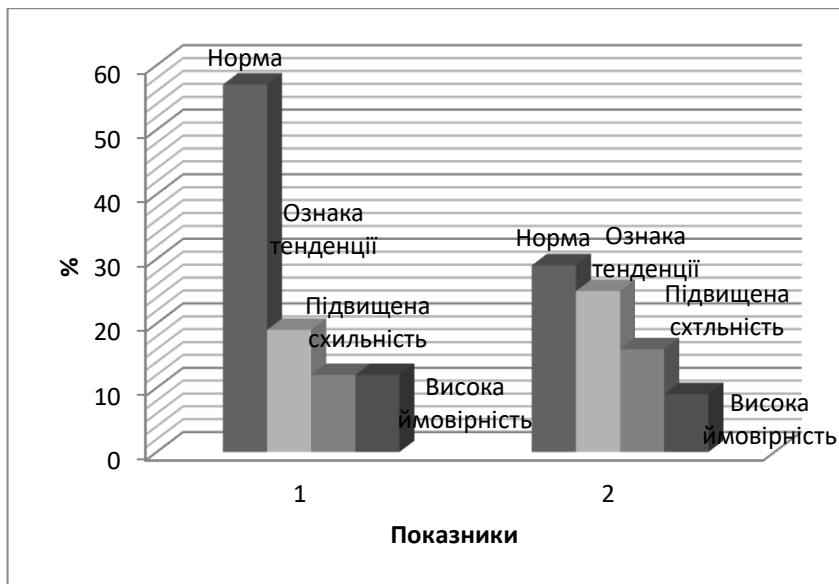

Рис. 3 Результати дослідження у % за методикою «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич

Примітка: 1– Наркотична залежність. 2 – Алкогольна залежність.

Отже, за результатами отриманими по даній методиці ми можемо побачити, що у досліджуваних, які складають дану вибірку переважає низький рівень схильності до формування залежності від інтернету. Найменше виражений високий рівень інтернет-залежності.

Результати за даною методикою зображено на рисунку 4.

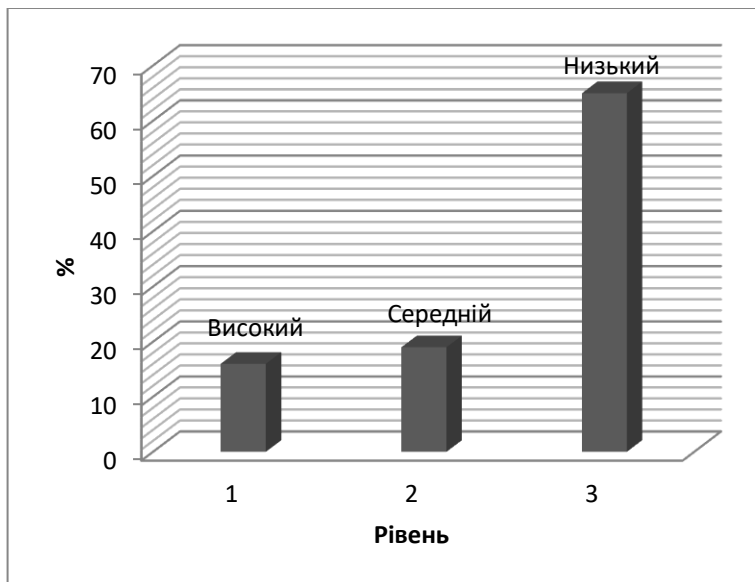

Рис.4. Результати дослідження у % за методикою на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг (адаптація В. Бурової)

Для встановлення взаємозв'язку міжособистісних відносин та адиктивної поведінки ми використали коефіцієнт кореляції Пірсона. Показники методик були оброблені за допомогою програми статистичної обробки даних SPSS. В результаті кореляційного аналізу ми встановили:

- Негативний кореляційний зв'язок між авторитарним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та наркотичною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,832^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між авторитарним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики

міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та алкогольною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,782^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між авторитарним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та рівнем інтернет-залежності (Методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг) ($r = -0,798^{**}$; $p < 0,01$).

Це може означати, що чим більше у людини буде виражений авторитарний тип міжособистісних стосунків, тим менше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

- Позитивний кореляційний зв'язок між егоїстичним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та наркотичною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = 0,804^{**}$; $p < 0,01$).

- Позитивний кореляційний зв'язок між егоїстичним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та алкогольною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = 0,744^{**}$; $p < 0,01$).

- Позитивний кореляційний зв'язок між егоїстичним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та рівнем інтернет-залежності (Методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг) ($r = 0,895^{**}$; $p < 0,01$).

Це може означати, що чим більше у людини буде виражений егоїстичний тип міжособистісних відносин, тим більше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

- Позитивний кореляційний зв'язок між агресивним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та наркотичною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = 0,827^{**}$; $p < 0,01$).

- Позитивний кореляційний зв'язок між агресивним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та алкогольною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = 0,791^{**}$; $p < 0,01$).

- Позитивний кореляційний зв'язок між агресивним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та рівнем інтернет-залежності (Методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг) ($r = 0,846^{**}$; $p < 0,01$).

Це може означати, що чим більше у людини буде виражений агресивний тип міжособистісних відносин, тим більше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

- Позитивний кореляційний зв'язок між підозрілим типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та наркотичною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = 0,849^{**}$; $p < 0,01$).

- Позитивний кореляційний зв'язок між підозрілим типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та алкогольною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = 0,782^{**}$; $p < 0,01$).

- Позитивний кореляційний зв'язок між підозрілим типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та рівнем інтернет-

залежності (Методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг) ($r = 0,886^{**}$; $p < 0,01$).

Це може означати, що чим більше у людини буде виражений підозрілий тип міжособистісних відносин, тим більше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

- Негативний кореляційний зв'язок між підпорядковуючим типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та наркотичною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,876^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між підпорядковуючим типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та алкогольною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,826^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між підпорядковуючим типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та рівнем інтернет-залежності (Методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг) ($r = -0,837^{**}$; $p < 0,01$).

Це може означати, що чим більше у людини буде виражений підпорядковуючий тип міжособистісних відносин, тим менше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

- Позитивний кореляційний зв'язок між залежним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та наркотичною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = 0,839^{**}$; $p < 0,01$).

- Позитивний кореляційний зв'язок між залежним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики

міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та алкогольною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = 0,790^{**}$; $p < 0,01$).

- Позитивний кореляційний зв'язок між залежним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та рівнем інтернет-залежності (Методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг) ($r = 0,878^{**}$; $p < 0,01$).

Це може означати, що чим більше у людини буде виражений залежний тип міжособистісних відносин, тим більше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

- Негативний кореляційний зв'язок між доброзичливим типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та наркотичною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,889^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між доброзичливим типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та алкогольною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,808^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між доброзичливим типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та рівнем інтернет-залежності (Методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг) ($r = -0,851^{**}$; $p < 0,01$).

Це може означати, що чим більше у людини буде виражений доброзичливий тип міжособистісних відносин, тим менше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

- Негативний кореляційний зв'язок між альтруїстичним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та наркотичною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,815^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між альтруїстичним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та алкогольною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,722^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між альтруїстичним типом міжособистісних відносин (Методика діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі) та рівнем інтернет-залежності (Методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг) ($r = -0,777^{**}$; $p < 0,01$).

Це може означати, що чим більше у людини буде виражений альтруїстичний тип міжособистісних відносин, тим менше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

- Негативний кореляційний зв'язок між потребою в спілкуванні («Потреба в спілкуванні» Ю. М. Орлов) та наркотичною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,861^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між потребою в спілкуванні («Потреба в спілкуванні» Ю. М. Орлов) та алкогольною залежністю (Методика: «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевич) ($r = -0,737^{**}$; $p < 0,01$).

- Негативний кореляційний зв'язок між потребою в спілкуванні («Потреба в спілкуванні» Ю. М. Орлов) та рівнем інтернет-залежності (Методика на визначення інтернет-залежності Кімберлі-Янг) ($r = -0,828^{**}$; $p < 0,01$).

Це може означати, що чим вищий у людини рівень потреби у спілкуванні, тим менше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

Висновки. У результаті кореляційного аналізу ми встановили, що міжособистісні відносини можуть бути пов'язані з адиктивною поведінкою особистості.

Визначено, що чим більше у людини буде виражений авторитарний, підпорядковуючий, доброзичливий тип міжособистісних стосунків, тим менше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності. Чим більше у людини буде виражений егоїстичний, агресивний, підозрілий, залежний тип міжособистісних стосунків, тим більше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

Чим вищий у людини рівень потреби у спілкуванні, тим менше у неї буде проявлятися схильність до наркотичної, алкогольної, інтернет-залежності.

Колом питань, розглянутих у даній статті, проблема психологічних особливостей впливу міжособистісних відносин на формування адиктивної поведінки у юнацькому віці не вирішена. Подальше вивчення проблеми може бути спрямоване на пошук різних детермінант виникнення адикцій шляхом теоретичних та емпіричних досліджень.

Література

1. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки. Київ: ВПЦ «Київ університет», 2002. 308с.
2. Максимова Н.Ю. Безпека Життєдіяльності. Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії. Київ : Либідь, 2006. 328с.

3. Короленко Ц. П., Н.В. Дмитриева, Т. А. Шпикс. Психодинамические механизмы аддикций в постсовременной культуре. Саарбрукен: LAP, 2011. 188 с.

4. Короленко Ц. П. Психосоциальная аддиктология. Новосибирск: Олсиб, 2001. 308 с.

5. Менделевич В. Д. Руководство по аддиктологии. СПб. : Речь, 2007. 768 с.

6. Усова Е.Б. Психология девиантного поведения. Минск: Изд-во МИУ, 2010. 180 с.

References

1. Maksimova N. Yu. (2002) Psihologia adiktivnoi povedinky [Psychology of addictive behavior] Kyiv: VPC «K yiv univrsitet». [in Ukraine].

2. Maksimova N. Yu. (2006) Bezpeka Zhittedialnosti. Socialno-psihologichni aspekty alkogolizmu ta narkomanii [Life safety. Social and psychological dimensions of alcohol and drug addictions]. Kyiv : Lybid. [in Ukraine].

3. Korolenko Ts. P., N.V. Dmitrieva, T. A. Shpiks. (2011) Psihodinamicheskie mehanizmy addikcii v postsovremennoi kulture [Psychodynamic mechanisms of addictions in post-modern culture]. Saarbruken: LAP. [in Russian].

4. Korolenko Ts. P. (2001) Psihosocialnaia addiktologia [Psychosocial addictology]. Novosibirsk: Olsib. [in Russian].

5. Mendeleovich V. D. (2007) Rukovodstvo po addiktologii [Manual on addictology]. SPb. : Rech. [in Russian].

6. Usova E.B. (2010) Psihologia deviantnogo povedenia [Psychology of deviant behavior]. Minsk: Izd-vo MIU. [in Russian].

Mykhaylyshyn U.

INFLUENCE OF INTERPERSONAL RELATIONS ON DEVELOPMENT OF ADDICTIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENCE

The article is devoted to the psychological features of the impact of interpersonal relations on development of addictive behavior in adolescence.

The results of empirical study, including statistical data processing, of possible impact of interpersonal relations on development of addictive behavior are presented.

Research Methods. *The methods of mathematical statistics (Pearson correlation analysis) as well as the following psychological testing: Interpersonal Diagnosis of Personality by Timothy Leary, "Methods for identifying the need for communication" ("INC") by Yu. Orlov, "Propensity to Dependent Behavior" by V. Mendelevich, and Internet Addiction Test (IAT) by Kimberly S. Young (adapted by V. Burova).*

Results. *There was justified a wide spreading of addictive behavior among youth. However, interpersonal relations are considered as one of the factors which influence development of addictive behavior.*

There were presented the methods of empirical study of interpersonal relations and addictive behavior. The main perspectives of modern studies were discussed.

The results of empirical research and correlation analysis suggest relationship between interpersonal relations and addictive behavior.

Therefore, it signifies that the more authoritarian, dominant, and benevolent type of interpersonal relations is evident, the less a person is vulnerable to drug, alcohol, and Internet addictions. On the other hand, the more selfish, aggressive, suspicious, and subordinate type of relationships is marked, the more a person is vulnerable to drug, alcohol, and Internet addictions.

Moreover, higher level of personal need for communication suggests lower vulnerability of this person to drug, alcohol, and Internet addictions.

Based on the findings, the author argues that further studies are needed to define different determinants of addictions and analyze the problem deeper.

Conclusions. *The results of correlation analysis have justified the plausible relation between interpersonal relationships and addictive behavior of a person.*

Key words: *addictive behavior, alcohol addiction, drug addiction, Internet addiction, interpersonal relationships.*

Михайлишин Уляна Богданівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

**ДИНАМІЧНІ СОЦІОТЕХНІЧНІ СИСТЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ:
СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ЖІНОК**

*В статті проаналізовано соціально-психологічне забезпечення життєдіяльності жінок в умовах динамічних соціотехнічних систем управління. **Мета статті** полягала у виявленні зміни зростаючого стомлення при роботі досліджуваних в умовах динамічних соціотехнічних систем діяльності. Обстежено 500 досліджуваних (оператори, фахівці) у віці від 18 до 46 років (всі жінки) в динамічних автоматизованих системах управління. Як оптимізуючий **метод** використано довільну психічну саморегуляцію життєдіяльності. Виявлено та скореговано негативні функціональні стани жінок шляхом оволодіння ними навичками саморегуляції (аутотренінг, ідеомоторне тренування). Програма містила вправи розминки, тренінгові вправи, дискусії, міні-лекції, роботу в парах та малих групах. Опановувалися м'язова релаксація, самонавіювання, активація рефлексивної зони свідомості.*

Результати. *Схарактеризовано соціально-психологічні особливості взаємодії і взаємовпливу компонентів динамічних соціотехнічних систем діяльності. Здійснено психологічний аналіз тенденцій розвитку таких систем. В емпіричному дослідженні визначено особливості забезпечення життєдіяльності жінок на робочих місцях. Розроблено та апробовано концепцію соціальної підтримки їх життєдіяльності. Спрогнозовано роботоздатність жінок і можливі зміни їх функціонального стану. Здійснено обґрунтування соціально-психологічного забезпечення розвитку соціотехнічних систем діяльності, яке допоможе подолати*

негативні наслідки функціонування таких систем та призведе до їх подальшого розвитку за нових (ринкових) умов. Перспектива продовження дослідження вбачається в розробці психологічної теорії оптимізації процесу діяльності жінок у динамічних соціотехнічних системах.

Висновки. *Проведена дослідницька робота щодо вивчення особливостей життєдіяльності та роботоздатності жінок у динамічних соціотехнічних системах, виявлення прояву їх функціонального стану. Розроблено та апробовано структурно-функціональну модель соціально-психологічного забезпечення життєдіяльності жінок відносно до існуючих стадій діяльності у динамічних соціотехнічних системах.*

Ключові слова: *система, автоматизована діяльність, неперервна інформація, користувачі, психологічна готовність.*

Постановка проблеми. Проблема соціально-психологічного забезпечення життєдіяльності жінок нині недостатньо досліджена. Вона розглядалася вченими здебільшого з позицій психологічного забезпечення функціонування організму, а не розвитку системи життєдіяльності. Відомо, що соціотехнічні системи – це системи діяльності з особливим компонентним складом: є діяльність, у якій проектуються певні процеси, котрі потім залучаються в іншу діяльність, яку вони розвивають, актуалізуючи вирішення проблем. Розвиток є одна з визначальних рис соціотехнічних систем, він мобілізує фахівців, у тому числі жінок, задля якісних змін. Такого роду завдання вирішуються в зарубіжній соціальній психології, починаючи з 90-х років ХХ століття в рамках державних науково-технічних програм, а в Україні – у ході розвитку ідеї психологічного забезпечення розвитку соціотехнічних систем діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні двадцять років розвинувся особливий тип соціотехнічних систем

діяльності як впровадження динамічних інформаційних технологій (Шевяков, Шрамко, 2020). Вони є майже недослідженими з точки соціальної підтримки фахівців, у тому числі жінок. Дослідження потреб розвитку психологічних особливостей системи діяльності жінок, психологічних факторів розвитку системи діяльності відбувалось для формування необхідного рівня роботоздатності (Шевяков, Дорошенко, 2020), психологічної безпеки особистості (Blynova, Holovkova, 2018), корпоративної культури (Blynova, Lарро, 2020), модернізації управління (Yevdokymova, Sheviakov, 2019), професійного здоров'я (Shevchenko, Burlakova, 2020), ергономічності (Sheviakov, Krupskyi, 2017).

Мета статті – виявити зміни зростаючого стомлення при роботі досліджуваних в умовах динамічних соціотехнічних систем діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гіпотеза дослідження: прийоми довільної саморегуляції психічного стану суттєво впливають на інтегральний функціональний стан жінок як фахівця і через це на якісні та кількісні психологічні характеристики їх діяльності.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз існуючих напрямів вивчення функціонального стану в комплексі наук про професійну діяльність людини.

2. Розробити психограми діяльності жінок в динамічних соціотехнічних системах і на їх підставі обґрунтувати комплекс діагностичних методик, адекватних змісту праці останніх.

3. Провести психодіагностику та корекцію негативних функціональних станів жінок, що виникають в умовах професійної діяльності впродовж одного року.

Методологію дослідження склала концепція психологічного забезпечення розвитку соціотехнічних систем, логіка представлення дослідженого матеріалу поєднала теоретичну ідею

розвитку системи діяльності жінок з емпіричними дослідженнями динаміки їх функціонального психологічного стану.

У дослідженнях, які проводились упродовж 2018-2020 рр., взяли участь 500 жінок віком 18–46 років, які працювали в умовах різних динамічних соціотехнічних систем (оператори та фахівці неоператорського профілю складних автоматизованих систем управління). Застосовувались традиційні засоби психологічного забезпечення у вигляді прийомів довільної саморегуляції функціонального стану (експериментальна група) та без психологічного забезпечення (контрольна група) протягом року безперервної діяльності. В експериментальній та контрольній групах було по 250 жінок.

Згідно зі структурно-функціональною моделлю розвитку соціотехнічних систем підсистема спонтанної активності фахівця поєднує процеси, котрі протікають одночасно з цілеспрямованими процесами підсистеми зовнішньої взаємодії з соціумом, тобто залежать від соціального замовлення. Воно сприяє формулюванню завдань розвитку та процесу досягнення мети. На операціональному рівні вирішуються завдання діяльності, на основі домінуючого мотиву у жінок як фахівців формується мета, вони аналізують умови діяльності, актуалізуючи відповідні алгоритми досягнення результату.

При виборі та реалізації програм розвитку досліджено чинники розвитку соціотехнічних систем – організаційні та технічні дії жінок. З'ясовано, що вони безпосередньо пов'язані з компонентами роботоздатності. Встановлено відмінності в експертних оцінках жінками показників операціонального навантаження, а також ступінь впливу на напруження діяльності технічних та організаційних факторів.

Методами анкетування та оцінки складності алгоритмів діяльності виявлені значущі достовірні відмінності в оцінці жінками когнітивної складової навантаження і впливу на неї

технічних чинників.

Жінки особливо гостро відчують вплив соціально-психологічних чинників на їх професійне навантаження. Задоволеність діяльністю і оцінка її значущості збільшуються у міру зростання кваліфікації жінок як фахівців. Для різних видів динамічних навантажень середні значення досліджуваних функцій, а також показників особистісної та реактивної тривожності співставлялися з віком та професійним стажем жінок.

Дані теоретичної оцінки складності алгоритмів діяльності жінок узгоджуються із зміною стану життєдіяльності залежно від виконуваних функцій, при цьому виражений вплив на психофізіологічні процеси і функціональні стани має раптова зміна характеристик засобів діяльності. Встановлено, що суб'єктивна оцінка жінками когнітивної складової професійного навантаження залежить від виду навантаження, тобто є специфічною відносно системи діяльності.

Реалізація програм розвитку соціотехнічної системи діяльності жінок передбачала дослідження психологічних факторів розвитку, організаційні рішення з розвитку процесу та засобів діяльності, формування необхідного рівня їх роботоздатності.

За наслідками оцінки ефективності праці за критерієм роботоздатності всі жінки були умовно розділені на три категорії: 1) найбільш успішні та роботоздатні; 2) такі, що мають середні показники успішності та роботоздатності; 3) найменш успішні та роботоздатні.

Встановлено, що найбільш успішні та роботоздатні жінки мають найвищий індекс соціально-трудової активності при високому показникові задоволеності діяльністю. Жінки найнижчої (третьої) групи професійності і роботоздатності характеризуються низькою соціально-трудовою активністю, завищеним рівнем самооцінки власного професійного навантаження, що призводить до зменшення задоволеності

діяльністю. Співставлення суб'єктивних експертних оцінок ефективності праці жінок і їх психологічних характеристик призводить до висновку про виражений вплив мотиваційних аспектів і особистісних чинників на професійну успішність і роботоздатність.

Восьмиколірна модифікація тесту М. Люшера виявила наступні тенденції. Параметри «ексцентричності», «автономії» і «роботоздатності» знижуються у жінок у міру зниження їх професійності та соціально-трудової активності. В той же час збільшуються параметри «концентричності», «гетерономії» і «стресу», погіршується якість діяльності. Застосування кольороасоціативного методу ґрунтується на положенні про те, що жінки пов'язують кольори з емоційними та суто особовими характеристиками. Емоційні характеристики, що визначаються за допомогою тесту Люшера, пов'язані з глибинними настановами особистості, важливими для процесу міжособистісної взаємодії.

У зв'язку з особливостями кольороасоціативного методу у ході дослідження була висунута гіпотеза про існування не випадкового кількісного зв'язку між колірним портретом жінки, створеним її колегами і соціометричною оцінкою професійного статусу жінки в професійній групі, а також про можливість імовірнісної оцінки взаємовідношень індивідів на основі їх взаємної оцінки.

Методика включала одночасне проведення соціометричного опитування і кольороасоціативного дослідження. Всім жінкам пропонувалося обрати декілька інших жінок за умов позитивного ставлення до них в спільній праці. Жінкам пропонувалося поставити у відповідність кожному оцінюваному співробітнику певний колір восьмиколірної розкладки тесту Люшера. Кожна жінка повинна обрати колір для свого обранця, виходячи з власного емоційного ставлення до нього. Опитування включало і «колірну самооцінку», тобто ідентифікацію себе з певним

кольором. Назви кольорів давалися на слух і вносилися опитуваними у графі анкети.

Жінки попереджалися про конфіденційність результатів анкетування. Для кожної групи розраховувалися соціометричні індекси, а також отримані усереднені соціометричні та кольороасоціативні матриці (табл. 1). Після накопичення даних виявлялася відповідність частоти виборів партнера та ідентифікація її з колірним стимулом. Проводилася диференціація результатів за «кольором самооцінки».

Проведено розрахунки та отримувано вагові коефіцієнти кольороасоціативного тесту при діагностиці відношення співробітників до емоційно-значущого вибору.

Отримано високу парну позитивну кореляцію в результаті використання кольороасоціативної методики з результатами соціометрії за такими показниками як працездатність, баланс особових властивостей і відношення до діяльності, які стійко корелювали з ціннісно-орієнтаційною єдністю групи (Цое), груповою згуртованістю (Сгр) та індексом групової інтеграції (Іі). Обробка результатів, отриманих двома методами, показала їх високу збіжність ($r=0,70$).

Таблиця 1

Кольороасоціативна та соціометрична матриці жінок у динамічних соціотехнічних системах діяльності

Показники тесту Люшера	Показники соціометрії		
	Цое	Сгр	Іі
Працездатність	0,70	0,75	0,72
Концентричність	0,35	0,28	0,37
Ексцентричність	0,05	-0,10	0,01
Автономія	-0,07	-0,05	-0,04

Гетерономія	0,02	0,03	0,03
Стрес	-0,45	-0,30	-0,50
Втома	-0,28	-0,20	-0,25
Баланс особових властивостей	0,50	0,65	0,70
Ставлення до діяльності	0,30	0,35	0,38

Як оптимізуючий засіб впроваджено організаційні рішення з розвитку процесу та засобів діяльності жінок стосовно поліпшення їх функціонального стану. Перспективним шляхом вдосконалення діяльності жінок є модернізація режимів праці та відпочинку.

Метою пропонованої програми модернізації внутрішньозмінних графіків є усунення нерівномірності завантаження жінок протягом робочого дня без зміни функціональних обов'язків. Сумарне функціональне завантаження жінок при роботі за пропонованими графіками залишається незмінним. Завантаження фахівців, діяльність яких супроводжується найбільшою психічною напругою, стає більш рівномірним протягом робочої зміни, первинні дані отримані на металургійних підприємствах України.

За новим графіком на початку зміни тривалість роботи така, що дозволяє адаптуватися (впрацюватися) фахівцям. Періоди з підвищеним навантаженням чергуються з інтервалами відносного його зниження (розвантаження) і є ознакою реалізації програми розвитку виробництва.

Висока щільність завантаження призводить до значної стомлюваності жінок, що супроводжується функціональними зрушеннями, які негативно позначається на ефективності діяльності.

Другий варіант допускає на додаток до викладеного вище деяку зміну функціональних обов'язків. У цьому варіанті

внутрішньозмінного графіка в середині робочого дня фахівці міняються місцями і виконуваними функціями. При цьому відбувається деякий перерозподіл навантаження.

Обґрунтовано необхідність оволодіння навичками саморегуляції. Робоча гіпотеза дослідження була сформульована у такий спосіб: запровадження прийомів довільної психічної саморегуляції у процес життєдіяльності жінок буде ефективним для формування і підтримки необхідного рівня їх роботоздатності.

Визначення особливостей динаміки роботоздатності жінок проводилося за результатами обстеження експериментальної та контрольної груп досліджуваних в річному циклі життєдіяльності. Виявлено суттєві розбіжності між показниками функціонального стану початку та кінця роботи у жінок на рівні 16–18 %, тобто встановлено стан гостро вираженої втоми .

Проведено парний кореляційний аналіз між всіма оцінками. Стійкі кореляційні зв'язки зумовили вибір діагностичних методик психофізіологічного та психологічного рівнів забезпечення.

Встановлено, що в динаміці роботоздатності жінок розрізняються функціональні стани, які відповідають періодам впрацьовування (другий місяць), оптимальної (восьмий місяць) та нестійкої роботоздатності (дванадцятий місяць).

При факторному аналізі показників функціонального стану (ФС) жінок до початку роботи встановлено чинники, які впливають на інтегральний показник життєдіяльності. Особливого значення набуває перший фактор F1 (5,018), значення якого майже в п'ять разів перевищує факторне навантаження другого фактора F2 (1,150). Значимість обох факторів перевищує 80% від загальної сукупності факторів.

До першого фактора (психофізіологічного забезпечення) до початку роботи належать інформаційні змінні, а саме швидкість переробки інформації; до другого (професійного рівня) – прямі показники роботоздатності. В кінці роботи перший фактор

визначається лише підсистемою психологічного забезпечення.

Другий чинник залежить від суб'єктивної оцінки стану життєдіяльності та показників професійного рівня. Встановлено, що під час роботи в динамічних соціотехнічних системах в жінок розвивається гостра втома, яка може призвести до перевтоми. Проведена робота з оптимізації та профілактики несприятливих функціональних станів за інтегральним показником, у якому виділено чотири рівня оцінки (суб'єктивний, операціональний, психофізіологічний та професійний).

Жінки експериментальної групи виявили бажання навчатися за спеціальною методикою професійного тренінгу, ця група досліджуваних була сформована на добровільних засадах. Заняття походились шість разів на тиждень у вечірній час впродовж 45 хвилин. Мета тренінгової програми полягала у виявленні та корекції негативних функціональних станів жінок, завдання були спрямовані на оволодіння навичками саморегуляції (аутотренінг, ідеомоторне тренування). Програма містила вправи розминки, тренінгові вправи, дискусії, міні-лекції, роботу в парах та малих групах. Опанувалися м'язова релаксація, самонавіювання, активація рефлексивної зони свідомості.

Емпіричні дані виявили особливості прояву функціональних станів для контрольної та експериментальної груп. До початку роботи у жінок обох груп був присутній несприятливий функціональний стан, який не забезпечував оптимальну роботоздатність. Після закінчення роботи у жінок експериментальної групи сформовано сприятливий стан динамічного узгодження, який призвів до суттєвого підвищення ефективності праці. На відміну від експериментальної групи, у жінок контрольної не відбулося суттєвого підвищення рівня ефективності діяльності. Останнє свідчить про сприятливу дію прийомів довольної психічної саморегуляції.

Висновки. За наслідками емпіричних досліджень отримані характеристики, які дозволяють прогнозувати ефективність життєдіяльності та роботоздатність жінок у динамічних соціотехнічних системах, а також можливі зміни їх функціонального стану. Обґрунтовано необхідність соціально-психологічного забезпечення розвитку динамічних соціотехнічних систем, що допоможе подолати негативні наслідки їх функціонування.

Перспектива продовження дослідження вбачається в розробці психологічної теорії оптимізації життєдіяльності жінок у динамічних соціотехнічних системах.

Література

1. Шевяков О. В., Шрамко І.А. Психологія соціальної підтримки життєдіяльності жінок в умовах динамічної соціотехнічної системи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Психологічні науки"*. 2020. Вип. 1. С. 168 – 173.

2. Шевяков О.В., Дорошенко Е.Ю., Михалюк Є.Л., Приходько В.В., Ляхова І.М., Ніканоров О.К., Малахова С.М., Гурєєва А.М. Особливості соціально-психологічної реабілітації спортсменів-паралімпійців, які спеціалізуються в пауерліфтингу. *Запорожский медицинский журнал*. 2020. Вып.22. № 1(118). С. 96-102. <http://zmj.zsmu.edu.ua>

3. Blynova O. Y., Holovkova L.S., Sheviakov O.V. Philosophical and sociocultural dimensions of personality psychological security. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. №. 14. P. 73 – 83. [URL:http://ampr.diit.edu.ua/article/view/150750](http://ampr.diit.edu.ua/article/view/150750).

4. Blynova O., Lappo V., Kalenchuk O., Agarkov O., Shramko I. Corporate Culture of a Higher Education Institution as a Factor in

Forming Student's Professional Identity. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7. P. 481 – 496.

5. Yevdokymova N., Sheviakov O., Koval I., Lunov V., Kocharian A., Barinova N., Onufrieva L. Psychological Provision of Processes Modernization of Metallurgical Production Management. *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)*. 2019. № 8(4S). P. 115-121. doi: 10.35940/ijrte.D1004.1184S19.

6. Shevchenko O. A., Burlakova I.A., Sheviakov O.V., Agarkov O.A., Shramko I.A. Psychological foundations of occupational health of specialists of economic sphere. *Медичні перспективи*. 2020. Том 25. №2. С. 163 – 167. [URL:http://doi.org/10.26641/2307-0404.2020.2.206890](http://doi.org/10.26641/2307-0404.2020.2.206890).

7. Sheviakov, O.V., Krupskiy, O.P., Slavska Y.A. Ergonomic provision of modernizing management processes of metallurgical production in Ukraine and China. *Scientific Bulletin of National Mining University. Scientific and technical journal*. 2017. Вип. 1(157). P. 134 – 143.

References

1. Sheviakov O. V., Shramko I.A. Psykholohiya sotsial'noyi pidtrymky zhyttyedyal'nosti zhinok v umovakh dynamichnoyi sotsiotekhnichnoyi systemy. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya "Psykhologichni nauky"*. 2020. Vyp. 1. S. 168 – 173. [in Ukrainian].

2. Sheviakov O.V., Doroshenko E.YU., Mykhalyuk YE.L., Prykhod'ko V.V., Lyakhova I.M., Nikanorov O.K., Malakhova S.M., Huryeyeva A.M. Osoblyvosti sotsial'no-psykhologichnoyi rehabilitatsiyi sportsmeniv-paralimpiytsiv, yaki spetsializuyut'sya v pauerliftynhu. *Zaporozhskyy medytsynskyy zhurnal*. 2020. Vyp.22. № 1(118). S. 96-102. <http://zmj.zsmu.edu.ua> [in Ukrainian].

3. Blynova O. Y., Holovkova L.S., Sheviakov O.V. Philosophical and sociocultural dimensions of personality psychological security.

Anthropological Measurements of Philosophical Research. 2018. № 14. P. 73 – 83. [URL:http://ampr.diiit.edu.ua/article/view/150750](http://ampr.diiit.edu.ua/article/view/150750).

4. Blynova O., Lappo V., Kalenchuk O., Agarkov O., Shramko I. Corporate Culture of a Higher Education Institution as a Factor in Forming Student's Professional Identity. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7. P. 481 – 496.

5. Yevdokymova N., Sheviakov O., Koval I., Lunov V., Kocharian A., Barinova N., Onufrieva L. Psychological Provision of Processes Modernization of Metallurgical Production Management. *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)*. 2019. № 8(4S). P. 115-121. doi: 10.35940/ijrte.D1004.1184S19.

6. Shevchenko O. A., Burlakova I.A., Sheviakov O.V., Agarkov O.A., Shramko I.A. Psychological foundations of occupational health of specialists of economic sphere. *Medychny perspektyvy*. 2020. Tom 25. №2. S. 163 – 167. [URL:http://doi.org/10.26641/2307-0404.2020.2.206890](http://doi.org/10.26641/2307-0404.2020.2.206890).

7. Sheviakov, O.V., Krupskiy, O.P., Slavska Y.A. Ergonomic provision of modernizing management processes of metallurgical production in Ukraine and China. *Scientific Bulletin of National Mining University. Scientific and technical journal*. 2017. Vyp. 1(157). P. 134 – 143.

Sheviakov O.V., Shramko I.A.

DYNAMIC SOCIOTECHNICAL SYSTEMS OF ACTIVITY: SOCIAL SUPPORT FOR WOMEN

*The article analyzes the socio-psychological support of women's lives in terms of dynamic socio-technical management systems. **The purpose** of the article was to identify changes in increasing fatigue in the work of the studied in the conditions of dynamic socio-technical systems of activity. 500 subjects (operators, specialists) aged 18 to 46 years (all women) in dynamic automated control systems were examined. Arbitrary mental self-regulation of vital activity is used as an optimizing **method**. Negative functional states of women were identified and corrected by mastering their skills of self-regulation (autotraining,*

ideomotor training). The program included warm-up exercises, training exercises, discussions, mini-lectures, work in pairs and small groups. Muscle relaxation, self-suggestion, activation of the reflex zone of consciousness were mastered.

Results. *Socio-psychological features of interaction and mutual influence of components of dynamic sociotechnical systems of activity are characterized. The psychological analysis of tendencies of development of such systems is carried out. The empirical study identified the features of women's livelihoods in the workplace. The concept of social support of their vital activity is developed and tested. The working capacity of women and possible changes in their functional state are predicted. The substantiation of social and psychological support of development of sociotechnical systems of activity which will help to overcome negative consequences of functioning of such systems and will lead to their further development under new (market) conditions is carried out. The prospect of continuing the study is seen in the development of a psychological theory of optimization of the process of women's activities in dynamic socio-technical systems.*

Conclusions. *Research work has been carried out to study the peculiarities of life and work capacity of women in dynamic socio-technical systems, to identify the manifestation of their functional state. A structural and functional model of social and psychological support of women's life in relation to the existing stages of activity in dynamic socio-technical systems has been developed and tested.*

Key words: *system, automated activity, continuous information, users, psychological readiness.*

Шевяков Олексій Володимирович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк;

Шрамко Ігор Анатолійович – доцент кафедри психології Дніпровський гуманітарний університет, м. Дніпро.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№ 3(53) 2020

Том 1

Відповідальний секретар випуску

Ю.А. Завацький

Підписано до друку 12.05.2020 р.

Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.

Наклад 300 прим. Вид. №. Замов. №. Ціна вільна.